

ÖNSÖZ

I. Bin'in ilk çeğreğinde güçlü bir uygarlık olarak ortaya çıkan Urartu Devleti'nin sulama sistemleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Urartu bahçe geleneği üzerine çalışma yok denecek kadar az olmuştur. Eskiçağ uygarlıklarının bahçeye verdikleri önem gibi Urartu'lar da bağ ve bahçeciliği önemsemişlerdir. Tezimizde Urartu bahçe geleneği, sulama sistemleri ve ikisi arasındaki ilişkisi vurgulamayı amaç edindik. Bu nedenle Urartu kanal ve bahçe yazıtları yardımıyla, Minua Kanalı ve Tariria Bahçesi örnekleri ışığında konuyu değerlendirdik.

Tez konusunu öneren, değerli görüşleri ve kütüphanesindeki kaynakları, esirgemeyen hocam Prof Dr. Veli SEVİN, fikir ve eleştirileri ile tezimizin şekillenmesinde pay sahibi olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU, bölümümüz olanaklarından faydalanmamızı sağlayan hocam Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT ve Yrd. Doç. Dr. Hanifi BİBER'e sonsuz teşekkür ederim.

Uzakta da olsa yanımda olan ve ulaşamadığım kaynakları temin etmeme yardımcı olan Dr. Erkan KONYAR ve can dostum Arş. Gör. Can AVCI'ya tezimizdeki harita ve çizimleri yapan değerli arkadaşlarım Rıfat KUVANÇ ve Erkan KOÇ'a yardım ve destekleri için çok teşekkür ederim.

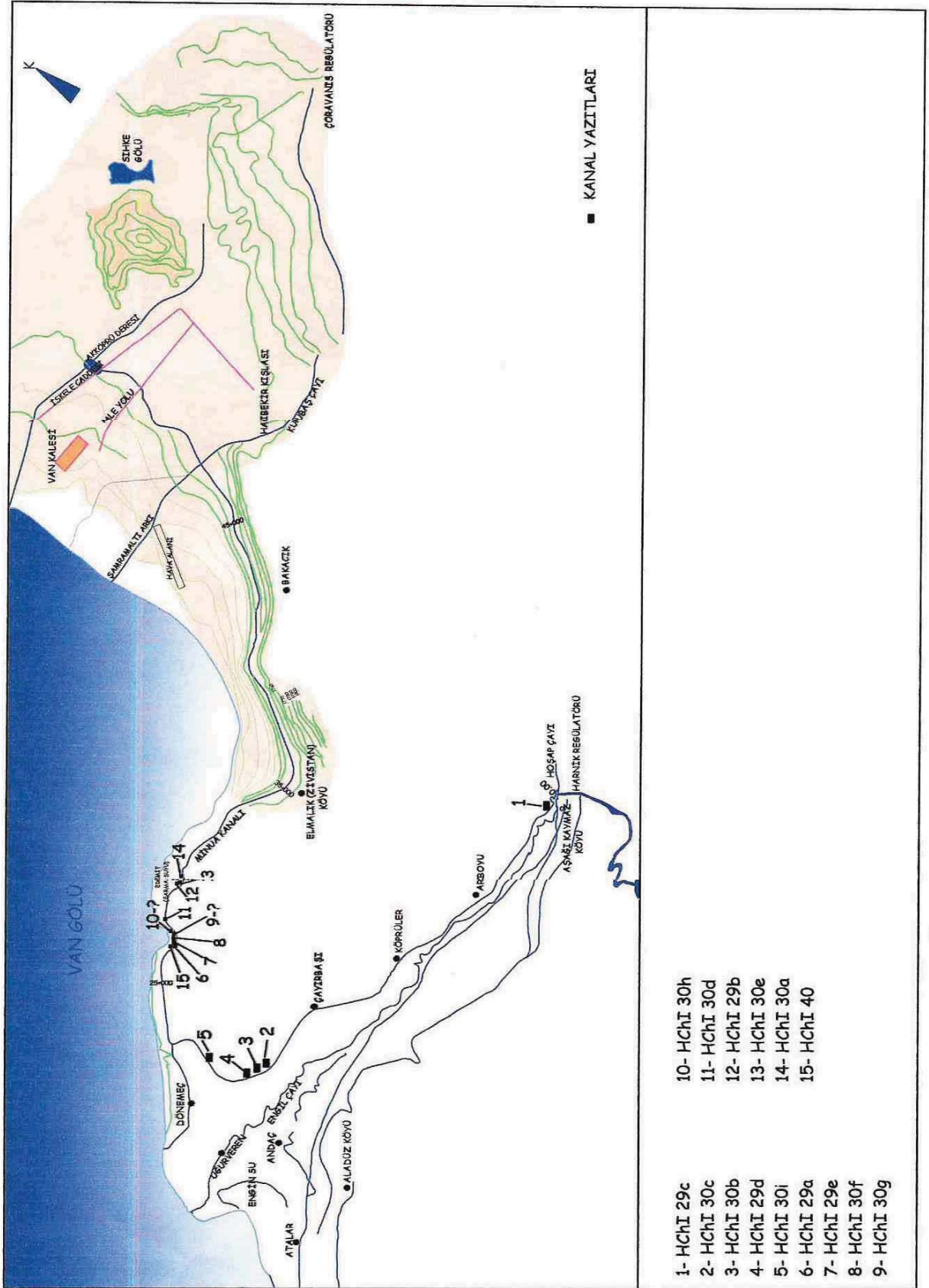
Ayrıca araç ve rehber temin ederek yakın ilgi gösteren Edremit Kaymakamı İsmail KAYGISIZ'a ve Edremit Kaymakamlığına, arazi çalışmasında rehberlik ederek yardımcı olan ve yöre halkı ile iletişimimizi sağlayan Kaymakamlık çalışanlarından İbrahim İLHAN ve tarih dostu emekli öğretmen Cengiz İLHAN'a teşekkür ederim.

Sabahattin ERDOĞAN
VAN 2006

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.m.	aynı makale
AnAr.	Anadolu Araştırmaları
AS.	Anatolien Studies
AST.	Araştırma Sonuçları Toplantısı
a.y.	aynı yazar
Belli 1988	O. Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, <i>VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> , Ankara, 1988, 313-331
Belli 1992	O. Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, <i>X. Araştırma Sonuçları Toplantısı</i> , Ankara, 1992, 297-309
Belli 1995	O. Belli, “2800 Yıldır Çalışan Sulama Kanalı”, <i>Tarih ve Medeniyet</i> , 13, İstanbul, 1995, 53-57
Belli 1996	O. Belli, “1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması” <i>XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II</i> , Ankara, 1996, 139-169
Belli, Sulama Kanalları	O., Belli., <i>Doğu Anadolu Sulama Kanalları</i> , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997
Dalley 1994	S.Dalley., “Niniveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Cllasical Sources Reconciled.”, <i>IRAQ, Vol.,LVI</i> ,1994, 45-58
Garbrecht 1980	G. Garbrecht., “The Water Supply System At Tuşpa (Urartu)”, <i>World Archaeology</i> , II-3, 1980, 306-312
Har.	Harita
HChI	F.W. König., <i>Handbuch Der Chaldischen Inschriften</i> , I-II, Graz, 1955-1957
JNES	Journel OF Near Studies
KST.	Kazı Sonuçları Toplantısı
KUKN	N.V. Arutjunjan., <i>Korpus Urartkich Klinoobraznych Nadpisej</i> , Erevan, 2001

Lev.	Levha
LAR	Luckenbill, D.D., <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i> , II, Newyork, 1968, 73-99
Öğün 1970	B.,Öğün., <i>Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (emiramis) Kanalı</i> , Ankara, 1970,
Payne 1997	M.R. Payne., <i>Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu</i> , (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997
Res.	Resim
Sevin, Urartu Devleti	“Urartu Devleti”, <i>Arkeo-Atlas Dergisi</i> , 4, İstanbul, 2005, 64–131
SMEA	Studi Micenei ed Egeo- Anatolici
Stevenson 1992	D.W.W. Stevenson., “A Proposal For the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon.”, <i>IRAQ</i> , Vol.,LIV, 1992, 37-55
Sevin 2000	V., Sevin., “Urartu Bahçeleri”, <i>Belleten</i> , 240, Ankara, 2000, 395- 403
Seyahatname	Evliya Çelebi <i>Seyahatnamesi</i> , III-IV, (Sade. Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş), İstanbul, 1986
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi

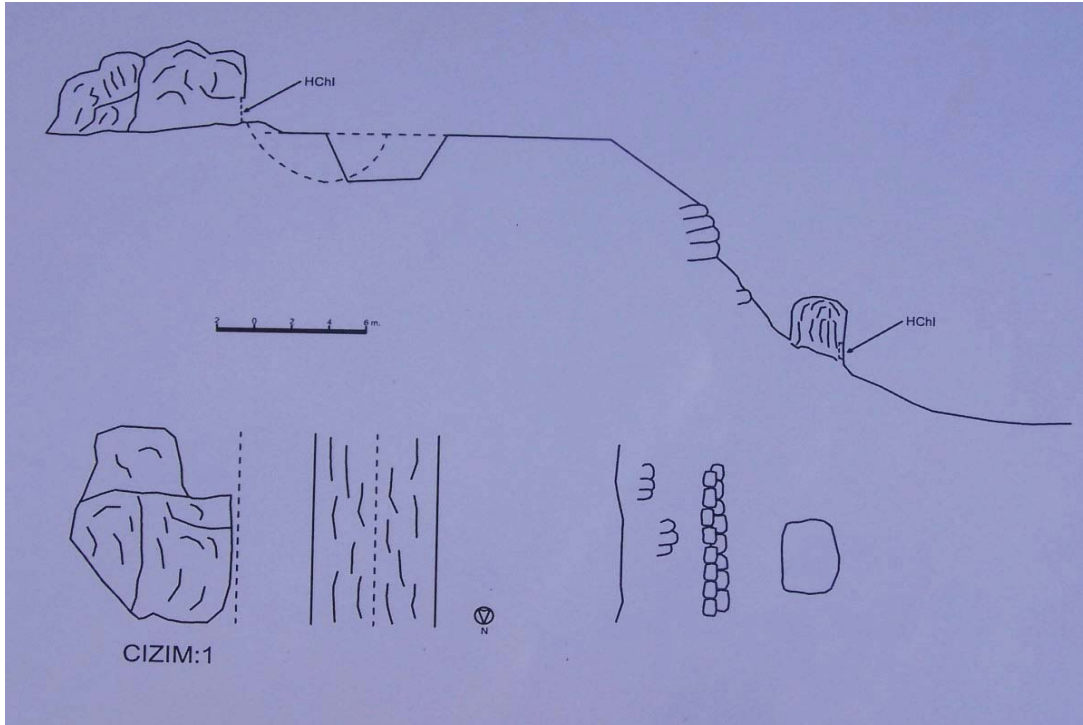
Harita 1- Minua Kanalı ve Kanal üzerindeki yazıtların konumu

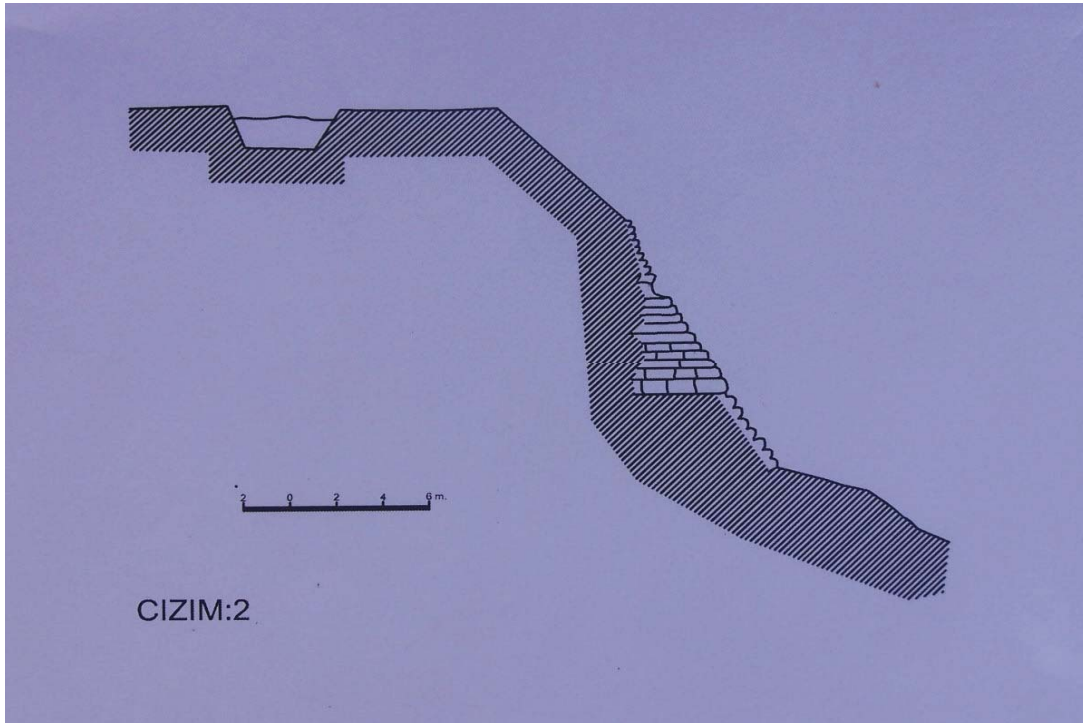
Harita 2- Minua Kanalı'nın uydudan görünümü

Harita 3- Kadembastı, Taririahinili bahçesi

Çizim 1 Kadembastı destek duvarı plan ve kesiti

Çizim 2 Kadembastı destek duvarı plan ve kesiti

Resim 1- Şamram Pınarı kaynağı

Resim 2- Şamram Pınarı kaynağı

Resim 3- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı'nın Hoşap Çayı üzerinden geçtiği beton köprü

Resim 4- Minua Kanalı'nın Hoşap Çayı üzerinden geçtiği beton köprü

Resim 5- Beton köprünün temelindeki kyklopik taşlar

Resim 6- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı inşa yazıtı

Resim 7- Aşağı Kaymaz Köyü, Toprağa açılmış kanal

Resim 8- Aşağı Kaymaz Köyü, Toprağa açılmış kanal

Resim 9- Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları

Resim 10 Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları

Resim 11- Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları

Resim 12- Dev Damı Tepesinden Kadembastı görünümü

Resim 13- Dev Damı Tepesinden Kadembastı görünümü

Resim 14- Edremit Kıztaşı kalıntıları

Resim 15- Edremit Kıztaşı kalıntıları

Resim 16- Kadembastı, kanal destek duvarları

Resim 17- Kadembastı, Ortaçağ duvarı

Resim 18 Kadembastı, Ortaçağ duvarı

Resim 19 Kadembastı, eski ve yeni kanal

Resim 20, Kadembastı, eski ve yeni kanal

Resim 21- Kadembastı, eski ve yeni kanal

Resim 22- Kadembastı, eski ve yeni kanal

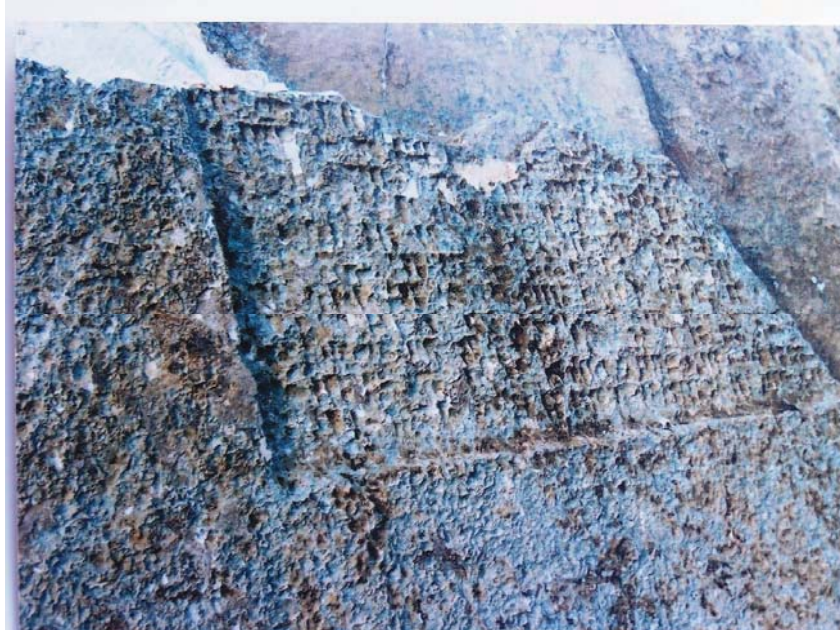
Resim 23- Kadembastı, kayaya oyulmuş eski kanal güzergahı

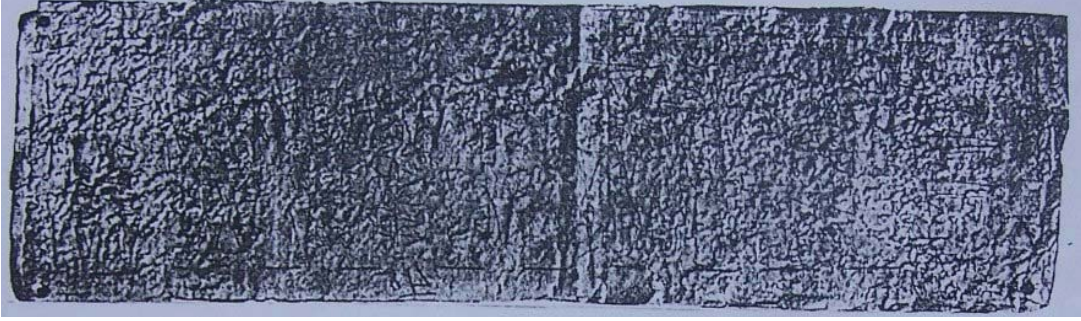
Resim 24- Edremit, Kaya koridoru

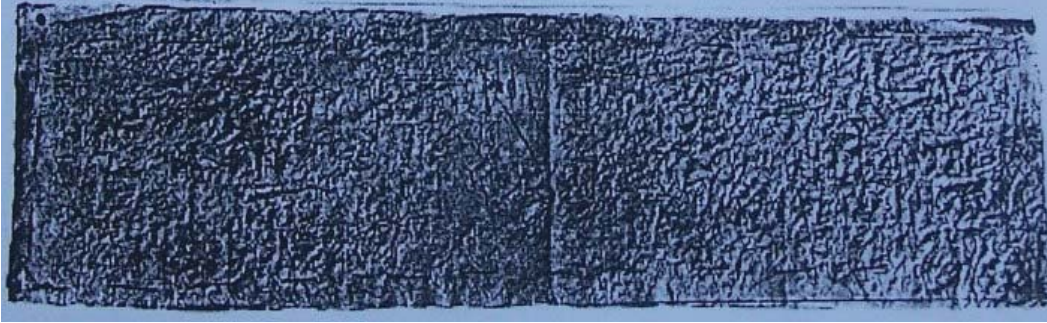
Resim 25- Edremit, Kaya koridoru

Resim 26- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 c

Resim 27- Bakımlı Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 c

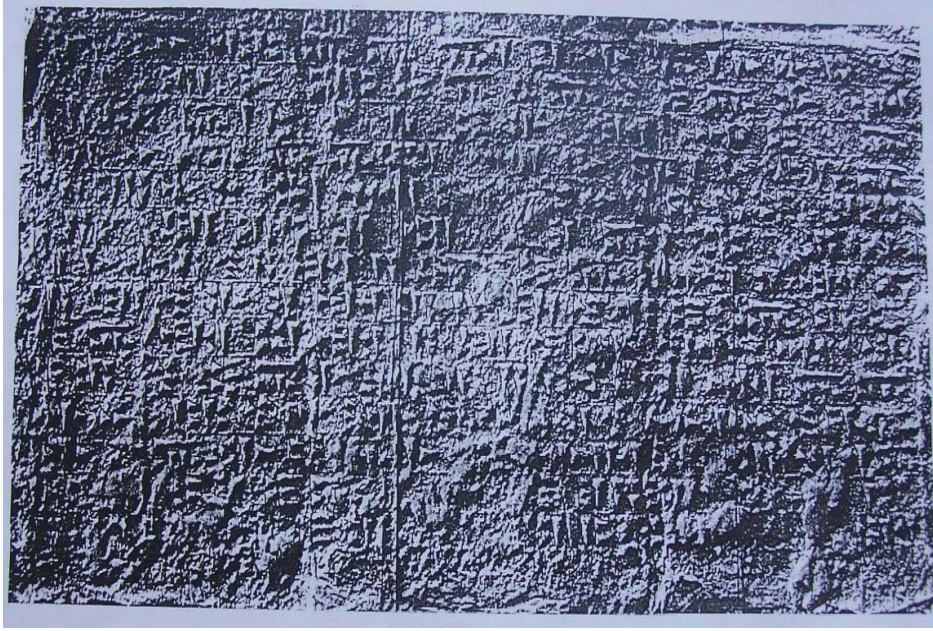
Resim 28- Bakımlı Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 b

Resim 29- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a

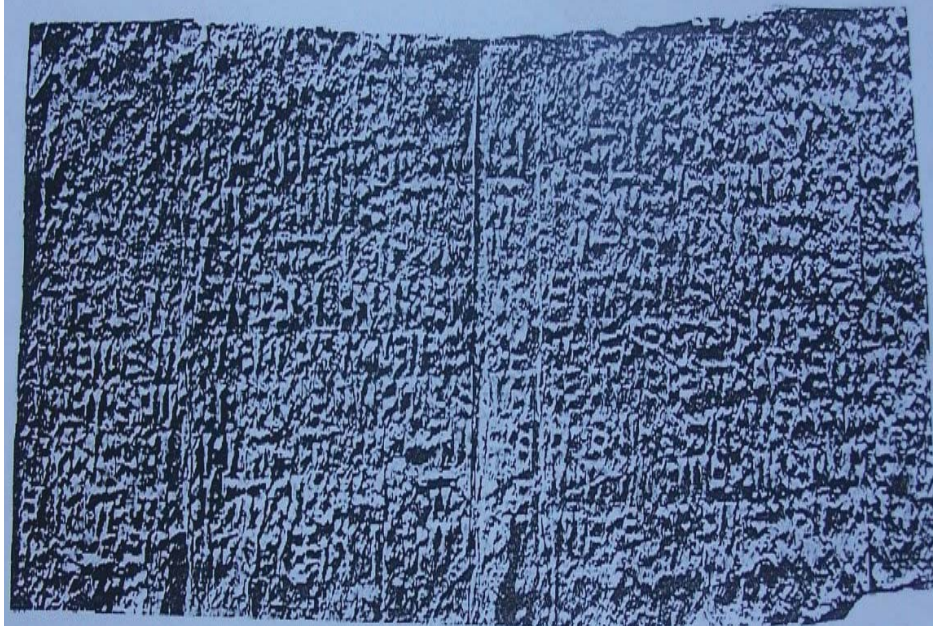
Resim 30- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a

Resim 31- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a

Resim 32- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 e

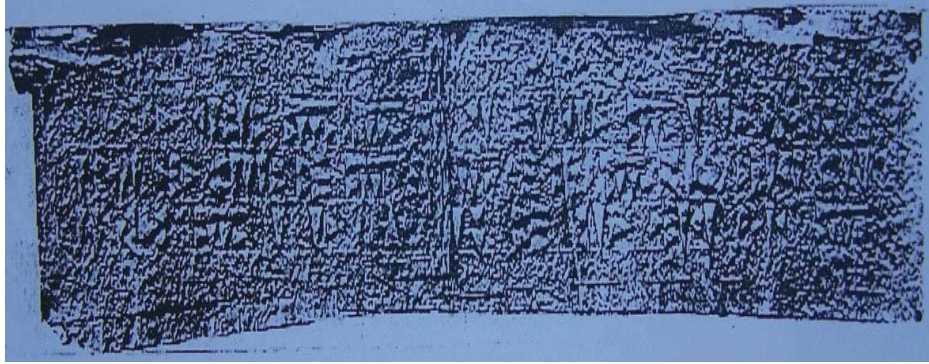
Resim 33- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 e

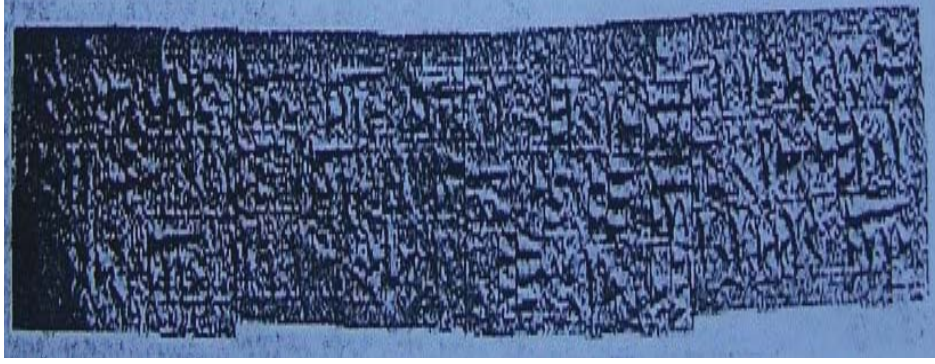
Resim 34- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 f

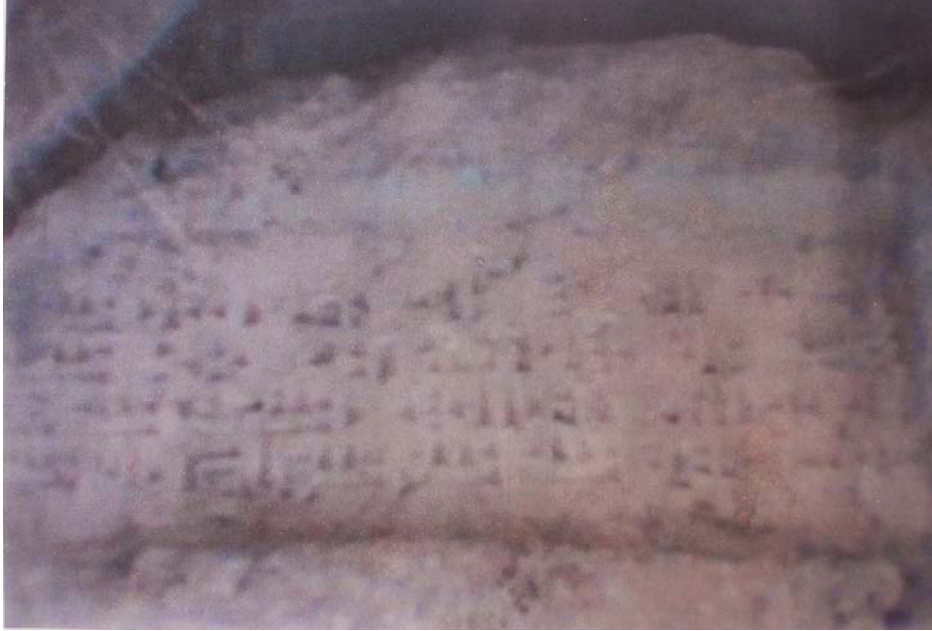
Resim 35- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 f

Resim 36- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 g

Resim 37- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 h

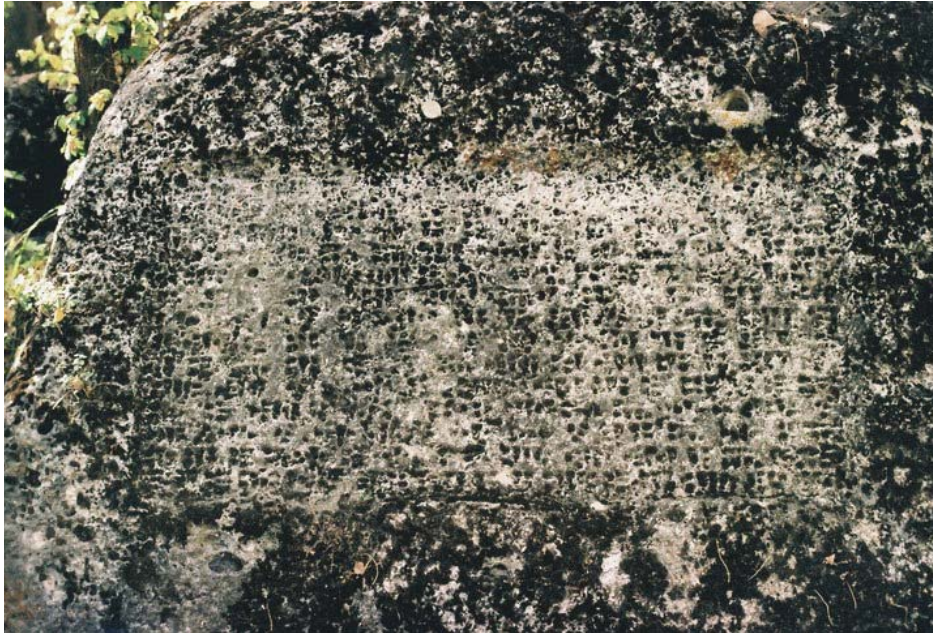
Resim 38 Kadembastı, Çimento Fabrikası bahçesi, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 d

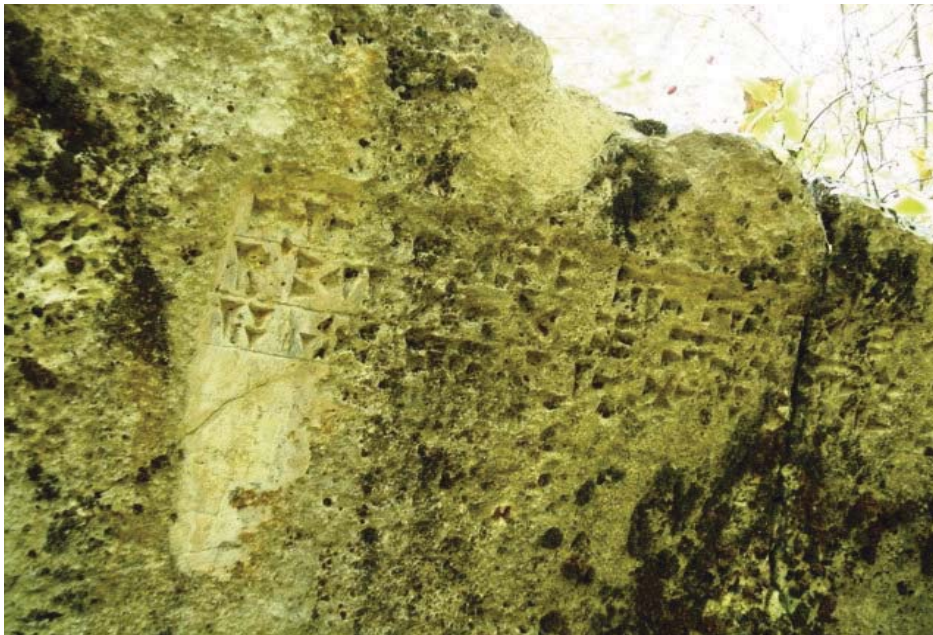
Resim 39- Kadembastı, Çimento Fabrikası bahçesi, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 d

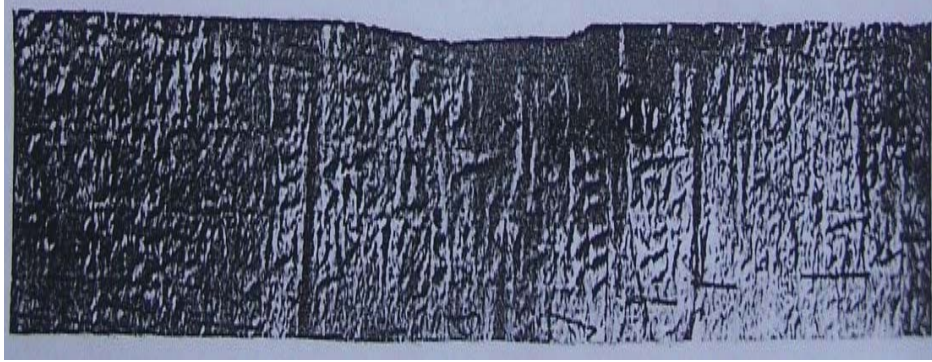
Resim 40- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 b

Resim 41- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 b

Resim 42- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 e

Resim 43- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 e

Resim 44- Kadembastı, Tarirahinili yazıtı HChI 40

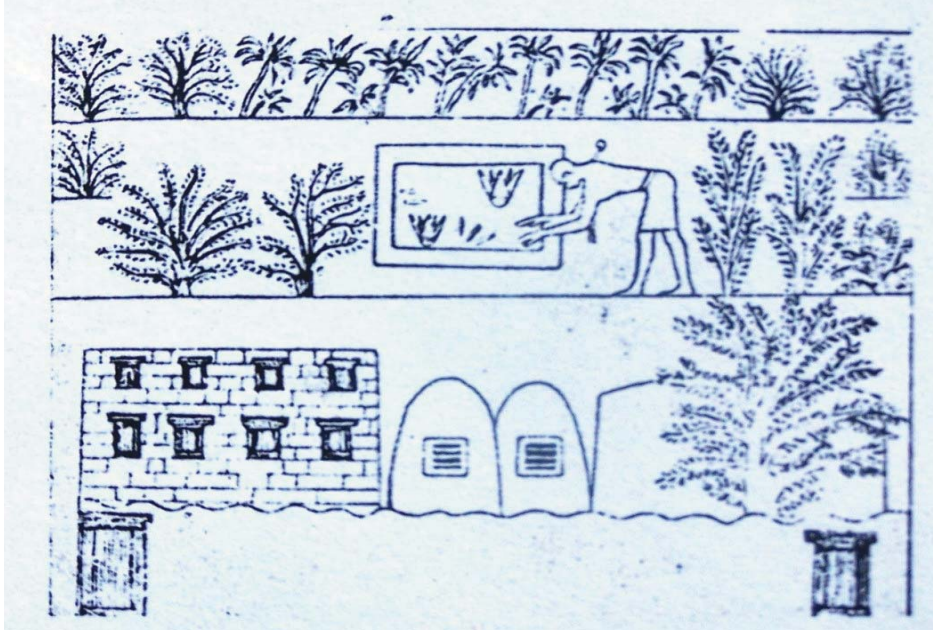
Resim 45- Kadembastı, Tarirahinili yazıtı HChI 40

Resim 46- Edremit, Değirmen kalıntıları

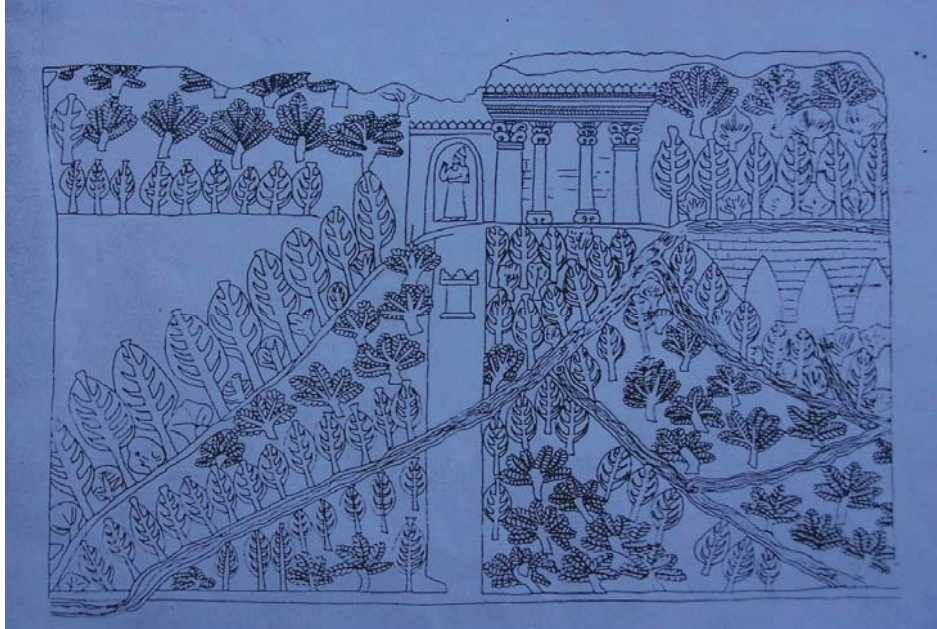
Resim 47- Edremit, Değirmen kalıntıları

Resim 48- Duvar Resmi, bahçe işleri ile uğraşan Mısırlı betimlemesi

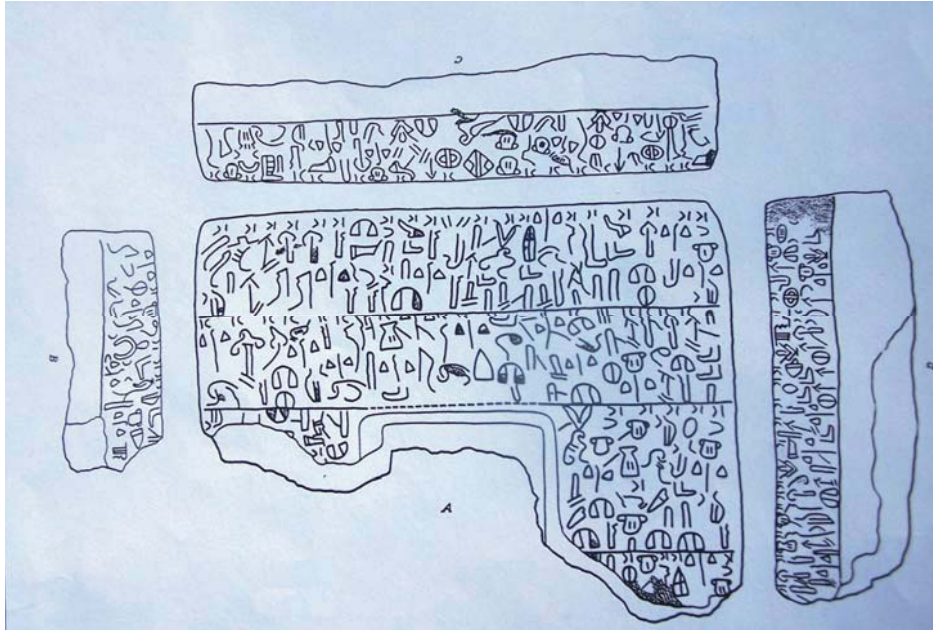
Resim 49- Mısır Teb Şehri, M.Ö. 1400, bahçe tasviri

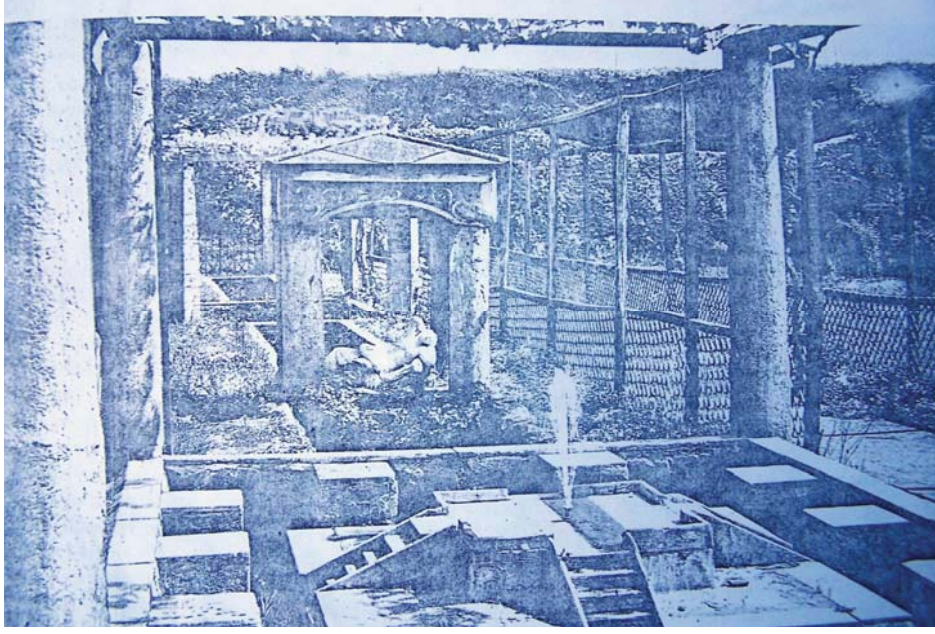
Resim 50- Ninive, Sennaherib bahçesi

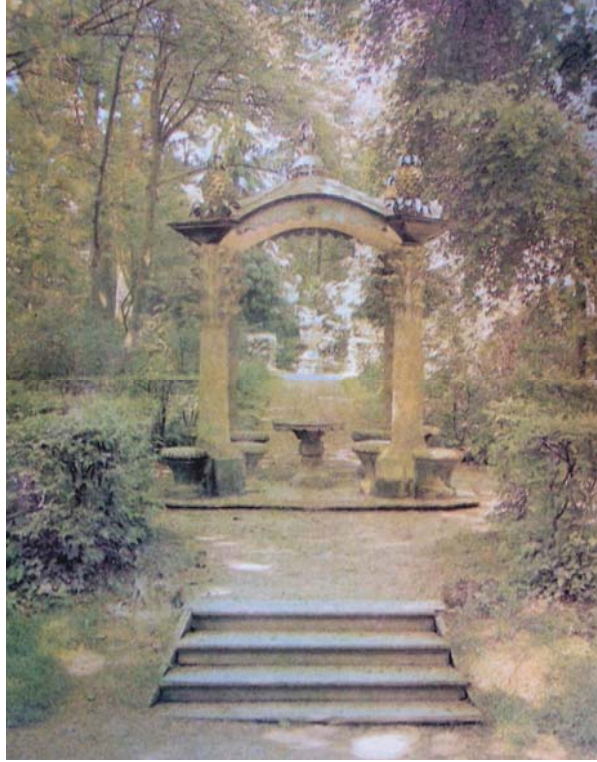
Resim 51- Dur-Sarrukin, II. Sargon bahçesi

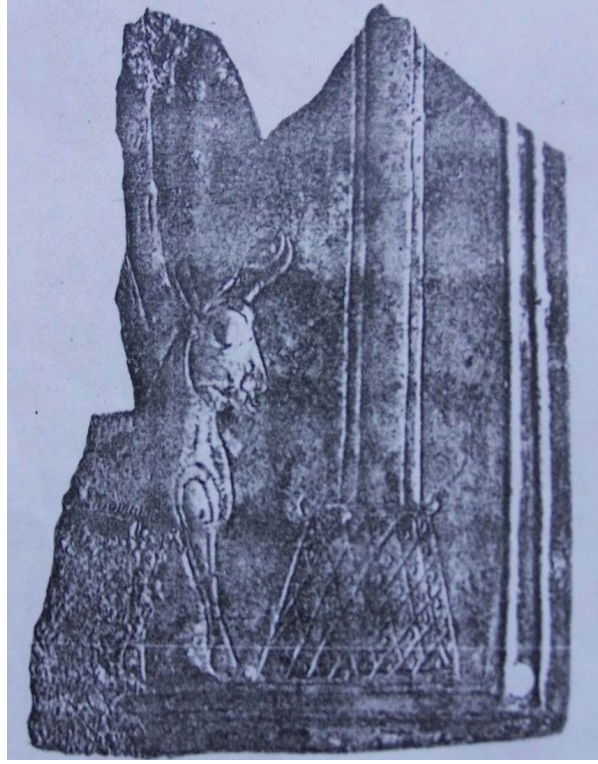
Resim 52- Sultanhanı, Bereket anıtı

Resim 53- Roma bahçesi ve pavyonu

Resim 54- Çin bahçesi ve pavyonu

Resim 55- Van/Giyimli adak levhası üzerinde sütun ve altlık tasviri

Resim 56- Çayırbaşı Köyü, yüzey seramiği

Resim 57- Kadembastı yüzey seramiği

Resim 58 Edremit/Kıztaşı, yüzey seramiği

SUMMARY

This work is about Urartian irrigation systems and Urartian gardens. Light on the canal and garden inscriptions which consist Minua's canal and Tarir's garden Urartian irrigation system and gardening are insisted on.

Minua Canal is 53 km and have 14 inscriptions which belong king Minua (805–785 B.C.) The canal was constructed by Minua to supplying water to Tuşpa where capital Urartian.

Irrigation systems were done by Urartian kingdom to answer increasing population's need in the Urartians kingdom where had dry climate.

Gardens, vineyards, fruit-gardens which were planted God Haldi, Kings and aristocracy elder- were known as sacred place by Urartians. Urartians made up garden culture peculiar to themselves like Egypt and Mesopotamia civilization.

Urartians gave more importance to the irrigation systems and vineyard, garden, fruit-gardens. Urartian kings interested in this works in themselves and have those works done as a public tradition.

İÇİNDEKİLER

• İÇİNDEKİLER	I
• ÖNSÖZ	II
• KISALTMALAR	III
1- GİRİŞ	1
1.1. Bölgenin Coğrafyası	1
1.1.1. Coğrafi Konum ve Topografya	2
1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü	3
1.1.3. Tarım	4
1.2 Amaç	5
1.3 Yöntem	5
1.3.1. Arazi Çalışmaları	6
1.3.2. Laboratuvar Çalışmaları	6
1.3.3. Kütüphane ve Bilgisayar Çalışmaları	7
2- ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ	8
3-URARTULARDA SULAMA	10
4-MİNUA KANALI	19
4.1. Fiziki Yapısı	20
4.2. Kanal Yazıtları	24
4.3. Yapılış Amacı ve Mevcut Durumu	28
5- BAHÇE KÜLTÜRÜ	31
5.1. Antik Çağ'da Bahçe Kültürü	32
5.2. Van'da Bahçe Kültürü	35
6- URARTULARDA BAHÇE	36
6.1. Bahçe Yazıtları	36
6.2. Urartu Bahçeleri	41
6.2.1.Tariria (Taririahinili) Bahçesi	44
7- SONUÇ	47
• KAYNAKÇA	49
• LEVHA DİZİN LİSTESİ	54
• LEVHALAR	56

ÖZET

Bu çalışma Urartu’larda sulama sistemleri ve bununla ilişkili olarak Urartu bahçelerini konu almıştır. Urartulara ait kanal ve bağ bahçe yazıtlarının yardımıyla, Minua Kanalı ve Tariria Bahçesi örnekleri ışığında Urartu sulamacılığı ve bahçeciliği değerlendirilmiştir. Tezimiz giriş, beş bölüm, sonuç ve içinde 3 harita, 2 çizim, 58 resim bulunan levhalar bölümünden oluşmuştur.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı ve öneminin yanında, Van Bölgesi’nin coğrafyası, iklimi ve tarım konuları üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde Urartu sulamacılığı ve bahçe kültürü üzerinde yapılan araştırmaların tarihçesine değinilmiştir.

İkinci bölümde Urartu’larda Sulama başlığı altında, çivi yazılı verilere dayanarak Urartu sulama sistemlerinin tarihçesi, Urartu krallarının sulamacılığa verdikleri önem anlatılmıştır. Ayrıca krallık sınırları içinde sulamacılığa duyulan gereksinimin nedenleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde, Minua Kanalı’nın fiziki yapısı, kanal yazıtları, kanalın yapılış amacı ve mevcut durumu hakkında yüzey araştırması ve kütüphane çalışmalarında elde edilen bilgiler ortaya konmuştur.

Dördüncü bölümde, çalışmamızın ikinci ayağı olan Bahçe Kültürü konusu iki alt başlık altında işlenmiştir. Birinci bölümde Antik Çağ uygarlıklarının bahçe kültürü ve bahçeciliğe verdikleri önem anlatılmıştır. İkinci bölümde ise yazılı ve sözlü aktarımlara dayanarak geçmişten günümüze Van Bölgesi’nde ki bahçe kültürü anlatılmıştır.

Beşinci bölümde Urartu’lardaki bahçe kültürü üç başlıkta incelenmiştir. Bahçe Yazıtları bölümünde Urartu yazılı kaynaklarında geçen bağ ve bahçeler, Urartu Bahçeleri bölümünde Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklara göre Urartu bahçesinin işlevi ve yapısı, Tariria Bahçesi bölümünde ise Urartu bahçesi olan Tariria bahçesinin yeri ve özellikleri üzerinde durulmuştur.

Sonuç bölümünde, Urartu’lar, birbirleri ile ilişkili olan sulama tesisleri ile bağ ve bahçeciliğe büyük önem vermişlerdir. Urartu kralları bu faaliyetlerle bizzat ilgilenmişler ve bunu bir devlet geleneği haline getirmişlerdir. Urartu’larda Tanrı, krallar ve soylu kişiler için dikilen bahçeler, kutsal mekânlar olarak görülmüştür. Arkeolojik ve yazılı kaynaklara göre Urartular, bahçe anlayışları ile Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları gibi kendilerine özgü bahçe kültürü oluşturmuşlardır. Urartu’ların başkentliğini yapmış günümüz Van kentinde de bahçe kültürü geleneğinin izlerinin gözlemlenebildiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

1.GİRİŞ

Sınırları batıda Elazığ-Malatya, doğuda Urmiye Gölü, kuzeyde Ermenistan'dan güneyde Güneydoğu dağ silsilesine kadar ulaşan Urartular¹ kısa bir sürede Anadolu'nun ve hatta Yakın Doğunun en önemli uygarlıklarından biri haline gelmiştir. M.Ö. 9.-7. Yüzyıllar arasında başkentliğini bugünkü Van il sınırları içinde bulunan Van Kalesi'nin yaptığı Urartu devleti birçok yönden gelişmiş ve ilk çağ tarihine Urartulu imzası ile yenilikler kazandırmıştır. Görkemli kaleler, sulama kanalları, kaya mezarları, kendine has seramiği ve maden işçiliği bu yenilikler arasında sayılabilir.

Urartu tarihi ve arkeolojisi yazılırken hayranlığın etkisi ile Urartu'nun kendine haslığı ve yeniliğinin kökenine yeteri kadar değinilememiştir. Oysaki tüm bunlar, bir gelişim süreci bir birikim sonucu olmalıdır. Tarih sahnesinde meteor gibi birden bire parlamamıştır. Urartu'nun kendisinin ve sanatının kökeni, son dönemlerdeki araştırmaların katkısı ile yeniden değerlendirilmektedir.

Urartu imzasını net olarak gördüğümüz sulama kanalları ve varlığını bildiğimiz, fakat henüz tam olarak teşekkülünü bilmediğimiz, Urartu bahçelerinin² de bir geçmişinin olduğu kanısındayız. Bu sebeple tezimizde bilinen ve en görkemli örnekler olan, yazıtlardan kral Minua'ya ait olduğunu bildiğimiz Minua Kanalı ve Tariria bahçesini³ çalıştık. Böylece sulama sistemleri ile bahçeleri ve bunlar arasındaki ilişkiyi değerlendirdik.

Yönetim erkini elinde bulunduran siyasi otorite, devletin korunması ve idame ettirilmesi için askeri ve ekonomik yönden iyi teşkilatlanmak kadar tarıma da önem vermelidir. Günümüz ileri toplumları sanayiye verdikleri önem kadar modern tarıma verdikleri önem sayesinde ileri bir refah seviyesine ulaşmışlardır. Bir dünya devleti kurmuş Urartu'lar da günümüzden 3 Binyıl öncesinde bu önemin farkına varmış ve yazı kurak geçen Van Ovası'nı sulamak için kilometrelerce uzaktan suyu ihtiyaç bölgelerine taşıyarak bir anlamda modern tarım yapmışlardır. Ayrıca eskiçağ toplumlarında yönetici sınıfın eğlenme ve dinlenme amacıyla soyluluk ve gurur göstergesi olan bağ ve bahçeler yaptırdığını bilmekteyiz⁴.

1.1. Bölgenin Coğrafyası

Türkiye'nin en büyük coğrafi bölgesi olan Doğu Anadolu bölgesi, yükseltisi ve bunun sonucu olarak farklılık gösteren iklimi ile diğer

¹ Velî Sevin, "Urartu Devleti", Arkeo-Atlas 4, İstanbul 2005, 123.

² Sevin, "Urartu Bahçeleri", *Belleten*, 240, Ankara, 2000, 395 v.d.

³ Friedrich Wilhelm König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, II, Graz, 1957, 7-8, 40, Lev.27-29, 34, Nikolay Harouthiounyan, *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*, Erevan, 2001, 90-96.

⁴ Sevin 2000, 395.

bölgelerimizden ayrılır⁵. Kuzey ve güney kıyılarına paralel uzanan Toros ve Kuzey Anadolu dağ dizileri bu bölgede sıkışarak birleşir. Bu yüzden bölge, diğer bölgelerimizden yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Doğu Anadolu dağlarının ortalama yükseklikleri 1500 m' den aşağı düşmez, büyük bir kısmı da 2000 m ve hatta daha da yüksektir. Bölge genel itibarı ile dağlık, yüksek rakımlı ve soğuk bir iklime sahiptir. Kendi içinde de farklılık gösteren bu coğrafi özelliklerden dolayı Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat, Yukarı Murat, Erzurum-Kars, Hakkâri ve Van olmak üzere 5 ayrı bölüme ayrılmıştır. Van bölümünün diğer bölümlerden ayrı olarak değerlendirilmesindeki etmen Van Gölünün varlığı ve ikliminin diğer bölümlere göre nispeten daha ılıman geçmesidir.

1.1.1. Coğrafi Konum ve Topografya

Van bölümü morfolojik olarak üç ayrı bölümde incelenmektedir. Bunlar: Güneyde eski Bitlis kütlesi olarak da değerlendirilen Van Gölü'nü bir duvar gibi kuşatan Güneydoğu Torosları, doğuda güney dağlarına nazaran daha alçak olan ve İran ile sınırlamızı belirleyen Van dağları, batı ve kuzeyde ise bir hat üzerinde sıralanmış volkan konileridir.

Van Bölümünün güney kesimi Güneydoğu Toroslar ve bunların doğudaki uzantısı üzerinde bulunan Gevaş dağları ile çevrelenmektedir ve bu dağlar Van Gölünü baştanbaşa takip eder. Bu kısımda göl kıyıları diktir. Arazinin durumu, kıyının şekli üzerinde etkili olmuştur. Birinci jeolojik zaman ve kısmen de ikinci ve üçüncü jeolojik zamanda oluşmuş bu dağlar Van Gölü çanağına doğru değişik uzantılar şeklinde sokulması ile güney kıyıları engebeli bir hal almıştır. Gölün en girintili çıkıntılı kıyısı burasıdır. Dağların uzanışının etkisi ile yüksek kıyıları ve falezler oluşmuştur. Kıyılardan itibaren yükseklik aniden artmaktadır. Bu kısımdaki dik yamaçlı dağların yüksekliği 2500–3000, bazı yerlerde (Artos Dağı 3475 m.) 3500 m. civarındadır.

Doğu kesiminde, Güneydoğu Toros dağ silsilesinin aynı çukur alan içindeki depresyonlar ile kesintiye uğrayan Van Dağları yer alır. Tektonik bakımdan çok karışık olan bu saha morfoloji bakımından daha sadedir. Vadiler tarafından yarılmış olan sahada yükseklik doğuda ve güneydoğuda ortalama 2500 m. arasındayken, batıya doğru gidildikçe alçalır ve 2100–2200 m. ye iner. Bu kısımda bulunan tekdüze topografyayı yer yer yükselen Van şehrinin doğusundaki Erek Dağı (3204 m.), bunun doğusundaki Kuh Dağı (2850m.), Kazan Dağı (2890m.), kuzeyinde Irgat Dağı (2750 m.) yahut bu yüksek tepelerin aralarında bulunan Erçek, Hoşap, Van, Başkale, Havasor, (Mecingir) Gevar, Özalp ve Ahurik gibi birçok verimli ovalar bozar. Van Gölü kapalı havzasında bütün doğu sınırlarından göl çanağına kadar devam eden genel bir

⁵ Bölgenin coğrafyası için bkz.: Sırrı Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953, 60-78.; Hüseyin Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, I, İstanbul, 1956, 394-428.; Abdülkerim Abdülkadiroğlu ve bşk., Van Kütüğü, Van, 1993, 2-7,22 v.d.d.; İbrahim Atalay-Kemal Mortan, Türkiye Bölgesel Coğrafyası, 1997,308,317,327.;Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1997, 19-33

eğim vardır. Doğu kesimde 1730 m. civarındayken doğuya doğru gidildikçe yavaş yavaş yükselir. Buradaki akarsular doğudan batıya doğru akarlar. Mecingir Suyu, Memedik Deresi Karasu'nun yukarı bölümü ve Bendimahî Çayı'nın vadileri doğu-batı doğrultulu bir takım geniş geçitler teşkil etmiştir.

Van Bölümünün batı ve kuzeyindeki yer şekilleri ise gerek biçim gerekse meydana geliş bakımından güney ve doğudakilerden farklıdır. Bu saha da morfolojik bakımdan iki unsur seçilebilir: Platolar ve bunların üzerine oturmuş volkan dağları. Bölümün başlıca yer şekilleri tek yükselen tek başına yükselen volkan dağları 3000–4000 m. ile bunları çevreleyen üçüncü zamanın ikinci yarısına ait tabakalı platolar ve lav platoları 1800–2000 m.dir. Göl seviyesinden 200–300 m. yüksekliğinde ve masaya benzetilen platolardan Erciş'in batısında ve Ahlât'ın kuzeyindekiler miyosene ait kalker ihtiva eder. Adilcevaz dolaylarında da aynı devre ait kalkerler geniş yer kaplar. Bu platolar üzerinde yüksek rakımlı yeni volkan dağları yükselir. Bir sıra teşkil edecek tarzda ve güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan bu dağlar dördüncü zamanın başlarında geniş çaplı lav ve tuf püskürmeleri ile meydana gelmişlerdir. Bunlar Nemrut Dağı (3050 m.), Süphan Dağı (4058 m.), Aladağ Dağı (3351 m.), Tendürek Dağı (3542 m.) ve Ağrı Dağı (5165 m.) dağlarıdır ve eteklerinde geniş lav platoları uzanır.

1.1.2 İklim ve Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu kışları çok soğuk geçen karasal iklimin hüküm sürdüğü bölgedir. Bölgede kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Yaz mevsimi ise kısa olmakla birlikte sıcak geçer. Karasallık bölgenin merkezi boyunca doğuya doğru gidildikçe daha da artar. Diğer bir deyişle çevre denizlerin etkisinden uzaklaşıldıkça belirginleşir. Doğu Anadolu Bölgesinin iklimi ile yöresel iklim tiplerinin ortaya çıkmasında fiziki coğrafya faktörleri etkili olmaktadır. Karasallığın en basit ifadesi olan sıcak ve soğuk ay ortalamaları arasındaki farklar kıyı bölgelerimizde 20° civarındayken, Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru gidildikçe bu fark artar ve hatta kuzeydoğu kesiminde 30° nin üzerine çıkar. Durum böyleyken Van Gölü çevresindeki sıcaklık farkı 25° civarındadır.

Van Gölü'nün, yakın çevresinin iklimini nasıl etkilediği, gölün burada olmadığı düşünülerek daha iyi anlaşılabilir. Van ile aynı enlemde, daha batıda ve Van'dan 400–500 m. aşağıda bulunan Muş'ta ocak ayı sıcaklık ortalaması -7,7° iken Van çevresinde -3,6° derece civarındadır. Van'a göre 100 m. daha alçakta fakat daha kuzeyde bulunan Ağrı'da ise -10,4° -20 ile 25° olan en düşük sıcaklık Van Gölü'nün yerinde bir ovanın bulunduğu varsayıldığında -40° lere kadar çıkacağı tahmin edilmiştir. Komşu illerdeki değerler Muş'ta -33°, Ağrı'da -45,6° olarak ölçülmüştür. Böylece geç ısınıp geç soğuduğu ve bünyesinde daha fazla ısı depo edebileceği için kışın çevresine göre ılık kalan Van Gölü bu mevsimde kıyısındaki sahaların sıcaklıklarının fazla düşmesini önlediği gibi yazın daha fazla yükselmesine engel olarak karasallığı bir dereceye kadar azaltmış olur. Ancak tüm bu olumlu koşulların dar bir kıyı

şeridiyle sınırlı olduğunu ve göl çevresindeki ovalardan ayrılır ayrılmaz iklim şartları tamamen değişir.

Bölgede iklimin en göze çarpan vasfı tüm bölgeye yayılmış olan kuraklıktır. Yıllık yağış miktarı yüksek dağlar ve çevreleri bir yana bırakılırsa ekseriyetle 385.mm arasındadır. Yaz çok kısa fakat sıcak geçer. Bulutluluk oranı ve havadaki nem azdır. Bir yandan yüksek sıcaklık diğer yandan açık ve su buharı bakımından fakir bir atmosfer buharlaşmayı artırarak kuraklığın etkisini artırmaktadır. Van Gölü'nün doğu kıyıları özellikle Van ve Gürpınar ovalarıyla Özalp çevresi, tüm havzanın olduğu gibi Iğdır ovasıyla birlikte Doğu Anadolu Bölgesinin en az yağış alan bölgeleridir. Doğu Anadolu'da karasal iklimin bir özelliği en fazla yağış yazın en az yağış kışın düşer. Van bölümünde ise yağışın en fazla olduğu aylar ilkbahar ayları (%39) ve yağışın en az olduğu aylar yaz aylarıdır (%7,1). Bu özelliği ile Akdeniz iklimine yakın bir iklim görülür. Yağışlar kasım ayında başlar nisan ayı sonuna kadar devam eder. Yağışlı gün sayısı ortalama 85 gündür. Yağışlı geçen günlerin 35 günü kar yağışı şeklindedir ve yağın kar 3 ay boyunca yerde kalır. Haziran ve Eylül ayları arası kurak geçer. Sonuç olarak bölümde, kışlar uzun ancak nispeten daha az soğuk, baharlar kısa ve yağışlı, yaz ise çok sıcak olmamakla birlikte kurak geçen bir iklim, yaşanır. Bu sebepten Van Gölü çevresindeki alanlarda, bu denli yüksek seviyelerde yetişmeyen birçok sebze ve meyvenin yetiştiğine tanık olmaktadır.

1.1.3. Tarım.

Doğu Anadolu Bölgesi, yüksek ve engebeli olduğundan tarıma uygun topraklar son derece azdır. Tektonik kökenli olukların tabanlarındaki ova ve platoların bulunduğu Malatya, Erzurum, Elazığ, Iğdır, Muş, Bingöl ve Erzincan illeri tarımın en fazla yapıldığı illerdir. Van ve Ağrı illerindeki ova ve platolar sınırlı tahıl tarımına uygun sahalardır.

Van Gölü kenar çevresinde yer yer birçok küçük ova görülür. Bütün bunlar tüm Doğu Anadolu ovaları arasında nispeten farklı bir hususiyet gösterirler. Bu bölgeler göl kenarında bulunmaları ve etraflarının yüksek dağlarla çevrili olması nedeniyle soğuklara karşı korunmuş durumda bulunmaktadır ve mevkilerine ve yüksekliklerine rağmen iklimleri nispeten ağır geçmez. Bu gerek yerleşme ve gerekse tarım için elverişli bir durumdur.(Van, Gevaş, Edremit, Erciş vb.) Yerleşimin yoğun olduğu alanların tabanları ziraata daha elverişlidir. Bu alanların etrafını çeviren yüksek dağlardan inen suyu bol dere, yazı sıcak ve kurak geçen bölümdeki ürünlerin yetişmesi için gereken suyu temin ederler. Göl çevresindeki en önemli ovalardan biri de Van ovasıdır. Ova genellikle düzdür. Kalın, siyah ve verimli bir toprağa sahiptir, fakat kendi haline bırakıldığında kuru ve susuzdur. Ovada su olmadan üründen tam olarak verim alınmaz. Kış ve ilkbahar aylarında yağın kar ve yağmur suları çok kuvvetli ot ve güz dağ çayırı yetişmesi için ancak yeterlidir. Bahar mahsullerinin sulanması gerekmektedir. Bu sebeple ovaya uzaklardan sular getirilerek su sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Sulama

sonucu buğday, arpa, burçak, yonca, nohut, mercimek, patates yetiştirilen başlıca ürünlerdir. Sebze tarımına da müsait olan bölgede domates, patlıcan, biber, bamya, fasulye ve salatalık gibi birçok yaz sebzesi yetiştirilir. Ağaç yönünden fakir olan bölgede yerleşim merkezleri ve köylerde öbek öbek yeşillığe rastlamak mümkündür. Ekseriyetle söğüt ve kavak ağacına rastlanılır. Ayrıca azımsanmayacak oranda meyve de yetişir. Ceviz, elma, armut, erik, kayısı, vişne ve kiraz bunlar arasındadır. Biraz ekşi olmakla birlikte üzüm yalnız şehir merkezinde yetişir. Meyveler arasında en meşhur olanı elma ve çeşitleridir.⁶

1.2. AMAÇ

Bilindiği gibi bugüne değin Urartu tarihi ve yarattığı kültür üzerine olduğu gibi Minua kanalı hakkında da pek çok şey söylenmiştir⁷. Fakat bu söylenenler bugün yeniden değerlendirilmektedir⁸. Minua kanalı birçok bilim adamı tarafından çalışılmıştır. Bu çalışmalar, filolojik ve arkeolojik yönden olmasına rağmen, sulama ile ilişkili olarak Urartu bahçeleri üzerine araştırma yok denecek kadar azdır⁹. İlkçağ toplumlarında bahçe, insani bir gereksinim olan dinlenme ve hoş vakit geçirme amacına yönelik olmakla birlikte, kutsal bir işlevi olduğu kadar gurur ve soyluluk göstergesi de olmuştur. İşlevi her ne olursa olsun her bahçe için mutlak suya gereksinim vardır. Bahçeler ya su kenarlarının yakınına yapılmış ya da su kaynaklarından kanallar yardımı ile bahçelere su getirilmiştir. Urartu bahçesi olan Tariria bahçesi bugünkü Edremit ilçesi Kadembastı mevkiinde bulunmakta ve kanal, bu bahçenin yakınından geçmektedir. Bahçe yeri olarak buranın seçilmesi, kanalın yaygın kullanım biçimi ile Van ovasını sulama amacıyla mı, soyluluk ve gurur göstergesi olan bahçeye su getirme amacıyla mı inşa ettirildiği sorularının cevapları aranacaktır. Kanal ve bahçe arasındaki ilişki ve bunların önemi vurgulanmaya çalışılacaktır. Ayrıca söz konusu bahçede yapılan incelemelerin sonuçları ile Urartu bahçelerinin yapısı hakkında değerlendirmeler yapılması amaçlanmaktadır. Bu amaçlara yönelik olarak çalışma özellikle Minua Kanalı ve Tariria bahçesi üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

⁶ Evliya Çelebi, Seyahatnamesi III-IV, (Sade., Tefik Temelkuran-Necati Aktaş, İstanbul, 1986, 558 vd.; Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Ankara, 1997, 278-279.

⁷ Bk., “Araştırma Tarihçesi” bölümü.

⁸ Urartu devletinin kuruluşuna etki eden dinamikler ve Urartu hakkındaki yeni değerlendirmeler için bkz., Sevin, “Urartu Devleti”, Arkeo-Atlas Dergisi, 4, 2005, 72 v.d., 123

⁹ Sevin’in, Urartu Bahçeleri adlı çalışmasının haricinde detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Sevin 2000, 395 v.d.

1.3. YÖNTEM

Günümüzde de kullanılmakta olan Minua (Şamram) kanalı üzerinde yapılan değişiklikler, onarımlar ve doğa veya insanoğlunun yaptığı tahribatlar ve varsa bunların tespiti, 1900 lü yıllarda bulunan ve transkripsiyonu yapılmış kanal yazıtlarının mevcut durumu, yazıtlarda bahsedilen bağ ve bahçelere ilişkin yeni verilerin bulunması ve elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi amacıyla çalışma genel olarak birbirleri ile ilişkili üç farklı aşamada yürütülmüştür.

1.3.1. Arazi Çalışmaları

Bu aşamada ilkin yüzey araştırması kapsamında kanal suyunun çıktığı yer olan, (Harita 1) Van/Gülpınar ilçesi Yukarı Kaymaz köyü sınırları içindeki Şamram Pınarı kaynağından başlayıp, kanalın günümüzde döküldüğü yer olan Ak köprü deresine kadar olan güzergâh takip edilerek kanal gezilmiştir. Kanal yazıtlarının yarısından çoğu Edremit ve Kadembastı bölgelerinde bulunmaktadır. Tariria bahçesi yazıtı da kanalın destek duvarlarının altında ve kanal yazıtlarının çok yakınında bulunmaktadır. Kanal ile bahçenin bir biri ile ilişkili olduğundan hareketle çalışma Edremit ve Kadembastı bölgelerinde yoğunlaştırılmıştır. Ayrıca önemli olduğunu düşündüğümüz, Şamram suyunun Engil çayının üzerinden geçirildiği yer olan Aşağı Kaymaz Köyü, Köprüler (Gem) Köyü, kanal ile ilişkili bir Urartu yerleşimi olabilecek Çayırbaşı (Keravanis) köyleri de gezilerek incelenmiştir. Yukarıda değinildiği gibi asıl çalışma alanı olarak seçilen Edremit ve Kadembastı bölgelerinde ilk olarak kanal yazıtlarının yerleri ve mevcut durumlarının tespiti¹⁰ yapılarak belgelenmiştir. Daha sonra uygun görülen yerlerde DSİ., tarafından güzergâhı değiştirilen eski kanala ait izler aranmıştır. Son olarak da Tariria bahçesinde Urartu bahçe yapısı hakkında izler aranmıştır.

1.3.2. Laboratuvar Çalışmaları

Yüzey araştırmasında¹¹ toplanan seramik parçaları temizlenmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Arazide yapmış olduğumuz kanalın plan ve kesiti temize geçirilmiştir. Yüzey araştırması sırasında kanal ve kanal üzerindeki yapıların fotoğrafları ile toplanan seramiklerin fotoğrafları ve kanal çizimleri bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Yine yüzey araştırmasında tespit ettiğimiz

¹⁰ Yazıtlar ile ilgili yayınlarda yer tarifine gereken özen gösterilmemiştir. Söz konusu yayınlara göre yaptığımız aramalarda bir hayli zorluk çektik Lehmann- Haupt C.F., Armenien Einst und Jetzt, I 1910, II-1 1926, II-2 1931 adlı kitap için bkz., Ögün, 1970, 3; König, a.g.e.; Margeret R. Payne, Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997.

¹¹ Laboratuvar çalışmaları Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji bölümü Laboratuvarında yapılmıştır.

yazıtlar, DSİ.' den almış olduğumuz harita üzerinde işaretlenmiştir¹². Varlığını mevcut yazıtı ile bildiğimiz Tariria bahçesinin konumu harita üzerinde belirtilmiştir.

1.3.3. Kütüphane ve Bilgisayar Çalışması

Bu işlemler sonucunda elde edilecek bilgiler ile Urartu çağdaşı uygarlıklar ve eskiçağ uygarlıklarındaki bahçe ve sulama kültürü bilgilerinden yararlanmak, muhtemel Urartu bahçe mimarisi ve kullanım amaçlarının tespiti için bilimsel çalışma ve makaleler temin edilmeye çalışılmış, bu amaçla kütüphaneler gezilmiştir. Öncelikle bir Urartu ve Eskiçağ uzmanı olan hocam Prof. Dr. Veli Sevin'in, ve daha sonra danışman hocam Yrd. Doç. Dr Rafet Çavuşoğlu'nun kitaplığından yararlanılmıştır. Ayrıca Yüzüncü Yıl Üniversitesi kütüphanesi'nde inceleme yapılmış burada bulunmayan yayınlar ise Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi DTCF. kütüphanesi ile İstanbul'da İstanbul Üniversitesi kütüphanesi ve Alman Arkeoloji Enstitülerine gidilerek temin edilmiştir. Bunların haricinde internetten de yararlanılarak konu ile ilgili bilgi ve haberlere ulaşılmaya çalışılmıştır.

¹² Şamram Kanalı vaziyet planları ve kanal ile ilgili raporlarını kullanma iznini veren Van DSİ, 17. Bölge Müdürlüğüne, harita ve raporları temin eden İşletme Bakım Şube Müdürü Hakkı Kılavuz'a işbirliği ve anlayışlarından dolayı teşekkür ederim.

2. ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Van bölgesini gezmiş veya yolu bu bölgeden geçmiş gezginler ve araştırmacılar 5. yy da yaşamış Ermeni tarihçi Khroneli Movses¹, 17. yy da yöreyi gezen Evliya Çelebi², ve 19. yyda Van'ı bir bahçe şehri olarak niteleyen ve Londra'nın batısı ile kıyaslayan Lynch³, genellikle bölgenin bağ ve bahçelerle kaplı olduğundan bahsederler. Arkeoloji biliminin 19 yy da kazandığı önemden sonra gözler arkeolojik açıdan zengin ve bakir olan Anadolu'ya çevrilmiştir. Van bölgesindeki ilk araştırmalar 1826'da F. Edward Schulz tarafından yapılmıştır. Minua (Şamram) kanalı ve yazıtları üzerine ilk bilgileri de Schulz'dan öğrenmekteyiz⁴. 19. yy sonlarına doğru W. Belck ve C. F. Lehmann Haupt, bölgeye araştırma yapmak için gelmişler. Araştırmaları daha çok filolojik açıdan olmuştur. Kanalin arkeolojik olarak değerlendirilmesine gereken özen gösterilmediğinden verilen bilgilerin çoğunda yanlışlıklar görülür⁵. Minua kanalının yazıtlarını tespit ederek bunların transkripsiyonunu yapmışlardır. Bu yazıtlar arasında Minua kanalı ile ilişkili olarak krali bir bahçe olan Tariria bahçesine ait yazıt da yer almaktadır⁶. Anadolu uygarlıkları üzerindeki giz perdesi azaldıkça bu uygarlıklar üzerine olan ilgi daha da artmıştır. Bir dilbilimci olan König, bölgeyi bizzat gezerek araştırmıştır. Çalışmaları arasına Minua Kanal'ını da almıştır. 1950 li yıllara kadar yapmış olduğu çalışmaları Corpus niteliğindeki iki ciltlik bir kitapta toplamıştır⁷. Kimi yerlerde bilgi eksikliği ya da yanlışlığının olduğu söz konusu bu eserlerinde kanal yazıtlarını, çizimleri ile birlikte yayınlamıştır.

Nihayet 20. yy ın ikinci yarısına gelindiğinde kanal, Türk arkeologlar tarafından tekrar ele alınmıştır. Genelde filolojik yönden araştırılan kanal bu dönemden itibaren arkeolojik açıdan değerlendirilmiştir. Ögün, 1968–69 yıllarında kanalı baştanbaşa dolaşarak detaylı bir inceleme yapmıştır⁸. Elde ettiği bilgileri arkeolojik açıdan ve su mühendisliği açısından değerlendirmiş ve bunları bir kitapta toplamıştır. Kanalin asıl önemi bu yararlı çalışmadan sonra daha bir bilinir olmuştur. 1980'li yıllarda Günter Garbrecht⁹, Urartu su kanalları ve özellikle de Minua kanalını su mühendisliği açısından değerlendirerek bu konuya dikkat çekmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde

¹ Sevin, 2000, 397; Oktay Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul, 1997, 18.

² Seyahatname, III-IV, 558, v.d.

³ H.F.B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, London, 1901, 37-115

⁴ Oktay Belli, "2800 Yıldır Çalışan Sulama Kanalı", Tarih ve Medeniyet, 13, İstanbul, 1995, 57.

⁵ Baki Ögün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, Ankara, 1970, 2, 16, d.n. 7.; Belli 1995, 57.

⁶ Belli 1995, 57.; ayrıca kanal ile ilgili bilgiler, C. F. Lehmann Haupt, Armenien Einst und Jetzt I 1910, II-1 1926, II-2 1931 adlı kitaplarında yer almaktadır. Ögün, 1970, 3.

⁷ Friedrich Wilhelm König, Handbuch der Chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955–57

⁸ Ögün 1970, 1, v.d.

⁹ Günther Garbrecht, "The Water Supply System At Tuşpa (Urartu)", World Archaeology, II–3, 1980, 306 v.d.

araştırmalarını daha çok Urartu'nun sulama sistemleri ve su kaynakları üzerine yapan Belli¹⁰, Minua kanalına araştırmalarında sık sık değinmiştir. Ayrıca Burney¹¹, ve Salvini¹² de Minua kanalını değişik yönleri ile değerlendirmişlerdir. Kanal zerine yapılmış bu araştırmaların çoğunda yazıtlardan bildiğimiz bahelerden¹³ söz edilmesine rağmen bahçe hakkında araştırma pek yapılmamıştır. Bahçeler zerine ilk ve kapsamlı alışma Sevin¹⁴ tarafından yapılmıştır. Urartuların bahçeye verdikleri önem, bahçelerin bir gelenek olarak tüm krallar tarafından yaptırıldığı, krallar haricinde soylularında kendi adlarına bahçe kurduğundan bahseder.

¹⁰ Belli 1995.; a.y., 1996-1997.

¹¹ Charles Burney, "Urartian Irrigation Works", *Anatolian Studies*, XXII, Ankara, 1972, 179 v.d.

¹² Sevin 2000, 396, 404.

¹³ Sevin 2000, 396, 397, d.n., 4.

¹⁴ Sevin 2000, 396, 404.

3.URARTULARDA SULAMA

Sulama faaliyetlerini açıklamadan önce Urartu'nun sosyo-politik ve ekonomik yapısına değinmek gerekli olacaktır. Urartu devleti I. binyılda ortaya çıkmasına rağmen kökleri II. binyıla (Son Tunç ve Erken Demir Çağ) kadar gider. II. binyılda verimli, yüksek yaylalarda yaşayan ve ekonomileri hayvancılığa dayanan halklar, göçebe/yarı göçebe bir yaşam tarzını benimsemiş küçük aşiretlerden oluşuyordu. Bağımsız fakat birbirleri ile etnik açıdan yakın olan boy ve aşiretler, mevsimlere bağlı olarak otlaklar arasındaki göçler ile hayvan besiciliği yaparak geçiniyorlardı¹. II. binin ikinci yarısından itibaren (Erken Demir Çağ) Anadolu da değişen politik, ekonomik ve siyasi durum nedeni ile pastoral karakterli yaşam tarzı yerine, örgütlü ve yerleşik bir yaşam tarzı gelişmeye başlamıştır. Şartlar gereği yer seçiminde verimli tarım alanları ve su kaynaklarına yakın, yüksek, korunaklı ve etrafı surlarla çevrili kaleler tercih edilmeye başlanmıştır.

Her ne kadar görüş ayrılıkları da olsa Urartu Devleti'nin kurulmasında bu aşiretlerin (beylik) Assur saldırılarına karşı birleşerek monarşik bir siyasi otorite altında birleştiğine inanılır. Ancak hangi beyliğin bu örgütlenmeyi sağladığı bilinmemektedir. I. binyılın başlarında sakınılan bir güç olmakla birlikte üstün özellikleri ile model olarak seçilen Assur'dan askeri, idari ve teknoloji gibi özelliklerinden etkilenilmişti. Monarşik karakterli idareyi güçlendirmek için ortak bir dil, halkın huzur ve refahı için ekonomik katkı², herkesin benimsediği din³ ve koruyan ve savunan bir orduya büyük önem verildi. Bu amaçla birkaç yazıtta gördüğümüz Assurca'nın dışında dil olarak Urartuca kullanılmıştır. Farklı karakterlere sahip boy ve aşiret tanrıları "devlet sistematiği" altında benimsenerek sahiplenilmiş ve bir ortak pantheon oluşturulmuştur. Tanrıların başına savaş tanrısı getirilerek, savaş toplumu yaratılmaya çalışılmıştır⁴.

İklimin elverişsizliği yüzünden su sıkıntısını gidermek amacıyla devlet tarafından barajlar, kanallar ve göletler yapılmış. Krallıkla birlikte artan nüfusun iskânı ve krallığın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla halk korunaklı kalelerin yakınlarındaki tarımsal altyapısı hazırlanmış, işlenmemiş verimli alanlarda işgücü olarak istihdam edilmiştir. Toprağı işleyen halk toprağın sahibi olarak görülmemiştir⁵. Toprağın sahibi devlettir. Halk devlet için çalışır. Dolayısıyla koruyucu ve kollayıcı olan tanrı için çalışır anlayışı hâkimdir. Devlet ve din işleri bir arada yürütülmüş, böylece devletin yaptığı ve halkın devlete yaptığı her iş din (Tanrı) adına yapılmıştır.

¹ Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 66.

² Altan Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 114, v.d.

³ Boris B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 23, Ankara, 1965, 38, v.d.

⁴ Sevin, *Urartu Devleti*, 75.

⁵ Haluk Sağlamtimur, "Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 119, v.d.

Urartu da gücü elinde bulunduran kral aynı zamanda tanrıya en yakın olan kişidir. Kazanılan zaferler kurulan kentler yapılan her imar faaliyeti, bağ ve bahçeler gibi sulama tesisleri için de yazıtlar dikilmiş ve bunlar tanrıya ithaf edilmiştir⁶. Urartu sulamacılığı denildiği zaman akla ilk gelen Minua kanalı olmasına rağmen tek örnek değildir. Hemen hemen her kral bu faaliyetle uğraşmıştır. Yapılış amaçları bir tarafa, sulama tesisleri Urartu kralları için bir gelenektir ve bununla çok övünmüşlerdir.⁷

Yazılı kaynaklara dayanarak sulama faaliyetleri ile ilk ilgilenen kral Minua'dır. Oysa Urartu devletinin ilk hükümdarı olarak Aramu'yu (M.Ö. 856) Assur yazıtlarından bilmekteyiz. Assur kralı Şalmanasar (M.Ö. 858-824) bir yazıtta kral Aramu ve başkenti Arzaşkun üzerine yaptığı seferden (M.Ö. 856) bahsetmektedir. Aramu'dan sonra Urartu yazıtlarında ilk defa adından bahsedilen I. Sarduri (M.Ö. 840-830)⁸ kral olmuş ve başkenti Tuşpa'ya taşımıştır. Daha sonra I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö. 830-810) yönetime gelmiş son dönemlerinde oğlu Minua ile birlikte devleti yönetmişlerdir. İşpuini den sonra oğlu Minua (M.Ö. 810-785/80) kral olmuştur. Minua ya kadar geçen ortalama 50 yılda herhangi bir sulama tesisine rastlanılmamıştır⁹. Ancak sulama sistemleri üzerine yapılan son çalışmalara göre Van Ovası'nın su gereksinimini karşılayan Erek Dağı üzerinde bulunan 14 adet gölet ve barajlardan en eskileri Bakraçlı ve Harabe barajlarıdır. Erken Demir Çağ'a tarihlendirilen bu barajlardan Harabe barajı Urartu barajlarının prototipi olarak belirtilmektedir¹⁰.

Kral Minua'ya ait yazıtlardan bildiğimiz Van, Erciş, Muradiye ve Malazgirt olmak üzere farklı bölgelerde yapılmış birçok kanal vardır¹¹. Van bölgesindeki en önemli yapıtlardan biri, Gürpınar'daki Şamram kaynağından toprağa açılmış 50-55 km. uzunluğundaki bir kanal yardımıyla başkent Tuşpa yakınlarına kadar su getiren ünlü Minua kanalıdır¹². (Harita 1) Kanal ilk yapıldığında Kurubaş deresine dökülerek son bulmaktaydı¹³. DSİ, Tarafından yapılan yenileme çalışmaları ile kanal Akköprü deresine kadar uzatılmıştır. Kanal üzerinde kralın karısı veya kızı için bir bahçe (Taririahinili) yaptırılmıştır¹⁴. Van'ın 11 km kuzeydoğusundaki Yukarı Anzaf Kalesinin 600-700 m. doğusunda bulunan Yukarı Anzaf Kalesi Barajı Minua dönemine tarihlendirilmektedir¹⁵. Diğer bölge Erciş'tir. Bölgenin su ihtiyacını karşılamak

⁶ Sağlamlıtimur, a.g.e., 118.

⁷ Ögün 1970, 17.

⁸ Urartu Kral adları ve tarihleri için Bk., Sevin, *Arkeo Atlas 4*, 123.

⁹ Ögün 1970, 19.

¹⁰ Belli 1996, 147. ; a.y. "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 89., Belli-Kavaklı 2000, 436.

¹¹ Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State*, Chicago, 1985, 66.; Burney 1972, 182.

¹² HChI 29 a-e, 30 a-i.

¹³ Ögün 1970, 12.

¹⁴ HChI 40.

¹⁵ Belli 1997, 645 Çiz. 4-5, Res. 5.

için Erciş'in batısındaki Zilan (Dainali) deresi üzerinde sulama kanalı açılmıştır¹⁶. Muradiye bölgesindeki kanal¹⁷, Körzüt Kalesi tarafından kontrol edilen verimli arazilerin ihtiyacı için yapılmıştır¹⁸. Van'ın 105 km kuzeydoğusundaki Muradiye Ovası'nda, Pirraşit Dağı'nın kuzey eteğinde bulunan Süphan Barajı söz konusu bu yazıtlarla ilişkilendirilerek kral Minua tarafından yaptırıldığı bildirilir¹⁹. Minua'nın önem verdiği diğer bölge Malazgirt'tir. Murat vadisinde bulunan geniş alanların sulanması için büyük su potansiyeline sahip akarsulardan kanallar açılmıştır. Murat vadisi boyunca birçok yerleşim vardır²⁰. Malazgirt'te bulunan bir yazıtta Minua tarafından burada bir kale kurulduğundan bahsedilir²¹. Yazıtlardan kanal yakınlarında önemli yerleşimlerin olduğunu veya oluşturulduğunu öğrenmekteyiz. Kanal ve kalelerle ilişkili olarak üzüm bağları ve bahçeler de yapılmıştır.

Minua'dan sonra gelen I. Arğişti'ye (M.Ö. 785–80/756) ait dört adet kanal vardır²². Kral, Aras (Araxes) vadisinde Arîn-berd ve kendi adını verdiği (Arğiştihinili) Armavir-Blur'u birer idari ve ekonomik merkez olarak kurmuştu²³. Kanallar bu merkezlerin bulunduğu vadiye su getirmek için açılmıştır. Kral, bölgede meyve bahçeleri ve üzüm bağları kurdurtmuştur.

Bir diğer kral II. Sarduri'de (M.Ö. 755-730) kanal yaptırmıştır. Van/Erciş'e bağlı Damla Köyü'nde bulunan yazıtta kralın kanal açtırdığından bahsedilir²⁴. Yazıtın bulunduğu kayalığın altında bu kanalın izlerine rastlamak mümkündür. Kanal, Erciş'in 2 km. doğusundaki Karataş (İlantaş) yazıtlarında²⁵ anlatılan üzüm bağları ile ilişkili olmalıdır.

Urartu yazıtlarında bahsi edilmeyen önemli bir sulama yapısına sahip kral, I. Rusa'dır. Bu bilgiyi kendisine ait yazıtlardan değil de Assur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Urartu sulama sistemi ile ilgili olarak önemli olan bu kaynak, Assur kralı II. Sargon'un Urartu kralı I. Rusa (M.Ö. 730–714/13) üzerine yaptığı 8. seferini anlatan yazıttır²⁶. Yazıtta Urmiye Gölü'nün kuzeyinde Urartu şehri olan Ulhu'da I. Rusa'nın daha önce verimsiz olan şehirde yaptığı kanalı, kanal etrafında yapılan zirai faaliyetler, bağlar bahçeler ve kendisi için yaptırdığı saray anlatılır. En son olarak Sargon'un bu kenti ve kanalı nasıl tahrip ettiği anlatılmıştır. Yazıtın içeriğini görmek tamamlanamamış eksik

¹⁶ HChI 33.

¹⁷ HChI 32.; Payne 1997, 5.2.22

¹⁸ Burney 1972, 182.

¹⁹ Belli 1997, 643–645, Çiz.1–3, Res.1–4

²⁰ Burney 1972, 182.

²¹ HChI 39, yazıtta, 900 aqarqi (ölçüsü) hacminde (muhtemelen depo) bir bina yaptırıldığı anlatılır.

²² HChI 80 IV,V, 90, 91.

²³ Burney 1972, 182.; Zımansky 1985, 67.; Sevin, *Arkeo Atlas*, 77.

²⁴ Rafet Çavuşoğlu – Mirjo Salvini, "The Urartian Rock Inscription of Damla Köy (Erciş)", SMEA, XLV/2, Roma, 2003, 185-190.

²⁵ HChI 109, 110.

²⁶ Jorgen Laessoe, "The Irrigation System At Ulhu 8th Century B.C.", *Journal of Cuneiform Studies* 5, Chicago, 1951, 21 v.d.; LAR II, 73-99.

parçaları olmasına rağmen Urartu sulama sistemini anlatması açısından önemlidir.

“Ulhu, Kispal dağının eteğinde kurulmuş, ahalisi balık gibi (bataklık, tuzlu suda yaşamaya alışmış)suyu içip hiç doymayan bir müstahkem şehir. Onları idare eden kralları I.Rusa kalbinin sesini dinleyip (Tanrı Haldi’ye yalvardı), Tanrı ona suyun çıkış yerini gösterdi. O akan suyu sevk eden bir esas yol kazdı. Fırat gibi bol su akıttı. İçinden sayısız kollar çıkardı ve araziye suladı. Geniş araziye ektirdi ve bütün toprakları verimli hale getirdi. O zamana kadar çorak olan arazide yağmur gibi meyve yağdırdı. Çınar ağaçları, Sarathu ağaçları. Sarayın medarı iftiharı bir orman gibi bölgeyi gölgelendirdi. Bundan başka evvelce terkedilmiş tarlalarda ahaliye neşeli şarkılar söyletti. 300 homerlik tohumu yetecek araziye, arpa ilahesinin medarı iftiharı (ektirdi akar sulu kanalları) sırlı sırlı aktırdı, ve onlar verimi öyle artırdı ki arpa ucuza satılabiliyordu. Evvelce mahsul vermeyen arazinin çehresini tamamen değiştirerek bir çayırığa çevirdi. Ve ilkbaharın taze çimenleri, ot ve hayvan yemi yaz kış tükenmez hale geldi. Bütün bölgeyi atlar, sığır ve koyun sürüleri için yaylak haline getirdi. Irmağın kenarında kral sarayı olarak kendi zevkine göre bir saray inşa ettirdi. Çatısını ardıç kirişleriyle kapattırdı ve böylece hoş kokular yayılmasını sağladı. Kanalin çıkış yerini, su deposu olan ırmağını tıkadım ve temiz suyu çamur haline getirdim. Suyolunun (?) kollarını ve içinin silittü’sunu tıkadım ve en derin yatağını (?) güneş ışığına çıkardım²⁷.”

Urartu sulama sistemi hakkında en tafsilatlı kaynaklardan biri bu yazıttır. Sargon’un “Kanalın çıkış yerini, su deposu olan ırmağını tıkadım ve temiz suyu çamur haline getirdim.” ifadesi ile Pers qanat (kerhiz) sisteminin aynı olduğu ifade edilmiştir²⁸. Van bölgesinde bulunan kehrizlerin açık kapı bırakmakla birlikte Urartulara ait olabileceğini söyleyen Öğün²⁹, Laessoe’nin bu tespitini aktarmanın yanında, II. Sargon’un oğlu Sanherib (M.Ö. 704–681) tarafından yapılmış su tünelinin, kerhiz (qanat) şeklinde olmasından dolayı daha önce Urartu tarafından uygulanan bu sistemi Sanherib’in Urartulardan öğrendiğini ifade etmektedir³⁰. Burney de Ulhu’daki sulama sistemini qanat sisteminin prototipi olduğunu söylemektedir³¹. Yazıtta geçen “...evvelce terkedilmiş tarlalarda ahaliye şarkılar söylettim...” ifadesi önemlidir. Şarkılar söyletti ile muhtemelen bir tören veya şenlik kastedilmiştir. Bunun zamanı tam olarak bilinmemektedir. Ancak “verimli hale gelen tarlalarda” sözü ile de ürünün toplandığı hasat zamanı kastedilmiş olabilir³².

²⁷ Öğün, 1970, 21,22, d.n. 39.

²⁸ Laessoe, a.g.e. 25, d.n. 31.

²⁹ Öğün 1970, 19 v.d.

³⁰ Öğün 1970, 22, d.n.43.

³¹ Burney 1972, 181.

³² İlerde bu konu “Bahçe Yazıtları” bölümünde detaylı olarak değerlendirilmiştir.

Yazıtın dikkat çeken diğer bir yanı da I., Rusa, Ulhu kenti ve sulama sistemi hakkında bilgi vermesine rağmen, I. Rusa'ya ait yazıtlarda bu bilgilerin bulunmamasıdır. Alışıla geldiği gibi Urartu kralları kendi adlarına diktirdikleri yazıtlarında, kazandıkları zaferler, kurdukları kaleler, tapınaklar, açtırdıkları kanallar, kurdukları bağ ve bahçeleri anlatmışlardır. Assur yazıtında anlatılanların I. Rusa'ya ait yazıtlarda olmaması ilginçtir. Benzer bir durum Assur kaynakları için de geçerlidir. Strabon gibi antik kaynaklarda yedi harikadan biri olarak ayrıntılı bir şekilde anlatılan Asma bahçeleri, Babil kaynaklarında geçmez. Bu konuya ihtiyatlı yaklaşmakla birlikte eyer varsa bu faaliyetleri anlatan yazıt henüz bulunamamıştır. Böyle bir yazıt yok ise kanaatimizce, Ulhu kentinde yapılanlar I. Rusa'dan önceki krallar tarafından yapılmıştır. II. Sargon, I. Rusa ile savaştığı için tüm bu faaliyetleri ona ithaf etmiş veya yaptığı seferin önemini vurgulamak için Ulhu kentini abartarak anlatmış olabilir.

Minua gibi adı sulamacılıkla anılan diğer bir kral II. Rusa' dır (M.Ö. 675-?) 8.yy sonlarında gücü azalmış olan devlet, II. Rusa ile birlikte toparlanma sürecine girmiştir. Büyük imar faaliyetlerine başlayan kral, Karmir-Blur (Teişebani) Bastam, Ayanis ve Toprakkale (Rusahinili) gibi büyük kentler kurdu. Van'da başkent Tuşpa'nın doğusunda kurulan Toprakkale önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Toprakkale'nin devletin yeni başkenti olduğu görüşü ileri sürülür³³. Ancak Sevin, surları bulunmayan, korunaksız bu kayalığın başkent olarak nitelendirilemeyeceğini söylemektedir³⁴.

Toprakkale ve kralın emri ile kurdurulan kale etrafındaki bağ bahçelerin sulanması ve artan başkent nüfusunun ihtiyacını karşılamak için II. Rusa, Erek Dağı (Qilbani) üzerinde Keşiş Gölü olarak bilinen yapay bir göl (Rusa Barajı) oluşturdu. Kışın yağan kar ve baharda yağan yağmur suları gölde biriktiriliyor, biriktirilen sular başkent'in ihtiyacı olan bölgelerine kanallar vasıtasıyla sevk ediliyordu³⁵. 1891 yılında Erek dağına tırmanan Belck tarafından Keşiş gölünün yakınlarında bugün Almanya da bulunan II. Rusa'ya ait bir inşa yazıtı bulunmuştur³⁶. Yazıtta:

I “...dağlar yüksek. Kanallar ve hendekler için su ...ettim. “Rusa Gölü”adını verdim. Oradan çorak yer olan Rusahinili’ye kanal açtım. Bianili ülkesi...(ve) düşman ülkelerinin..idi.

II Rusa der ki: Rusahinili yaptığım zaman buyruk verdim. Tuşpa şehrinin halkı ... Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini ...çorak (ve) dikilmemiş (?) idi. O halk ki ...

³³ Belli 1997, 673.

³⁴ Sevin, Urartu Devleti, 86. Ayrıca içinde saray olamayan, bir su sarnıcı ve tanrı Haldi'ye ait tapınak kompleksi bulunan bu kalenin, daha önce Muşşir'de yapılan taç giyme törenlerinin gerçekleştirildiği kutsal bir merkez olabileceğini söyler.

³⁵ Garbrecht 1980, 310 v.d.

³⁶ HChI 121.

III Rusa der ki: O yerde üzüm bağı, orman (ve) ekilecek tarla diktirdim. Orada büyük işler yaptırđım. Bu göl Rusahinili şehrinin sulaması için (?) için olsun. ... Alaini nehrinden akan su Rusahinili'ye. Bir miktar su Alainin ırmağı (yolu) ile Tuşpa şehri için ... bir miktar su Rusahinili için ... bir miktarı ise ...³⁷..

Bu tercümeden biraz farklı olarak Ögün, Tuşpa şehrinin halkı yerine Gençlik ekibi ifadesini kullanmıştır³⁸. Tercümelerde benzeri farklılıklar olsa da yazıttan kanalın bakımı temizlenmesi için ve kanal çevresindeki bağ, bahçe tarla, orman ve koruluk gibi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için kral tarafından görevlendirilmiş kanal görevlisi -görelî gençlik ekibi-, bahçıvan gibi görevliler vardır. Ya da *Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ahaliyi sürüp getirdim, oraya yerleştirdim.* ifadesinin geçtiğı Minua'ya ait kanal yazıtı³⁹ örneğinde olduğu gibi, bu işlerin gerçekleştirilmesi için daha önce çorak ve ekilmemiş bu alanlara halk yerleştirilerek görevlendirilmişlerdir. Tıpkı günümüzde devletin, ormanları korumaları için geçimini ormandan sağlayan orman köylüsüne emanet ederek bir anlamda onları görevlendirmesi gibidir. Keşiş göl, Kuzey ve güney yönde iki adet set ile oluşturulmuştur. Kuzeyde bulunan set, yoğun bir tahribat geçirmesine rağmen işlev görmektedir. Güneyde kalan set tahrip olup kullanılmamasına rağmen Urartu karakterini muhafaza etmektedir⁴⁰.

Kral II. Rusa Erivan yakınlarındaki Ecmiadzin'de⁴¹ idari ve ekonomik bir merkez olarak kurduğı (Karmir-Blur) Teişebani'nin⁴² su ihtiyacını karşılamak için kanal açtırdı⁴³. Ayrıca Toprakkale'nin 24 km. kuzeydoğusundaki Gövelek (Ermanis) köyü yakınlarında Gövelek barajı ile Van'ın 3 km. kuzeydoğusunda bulunan Sıhke göletleri⁴⁴ kral II. Rusa'ya ait olduğu bildirilmektedir⁴⁵.

En azından şimdilik kral Minua'dan sonra gelen krallar için gölet ve barajlar oluşturmak, kanallar açmak bir zorunluluk belki de bir gelenek halini almıştır diyebiliriz. Ancak ilk olarak aklımıza krallık sınırları içinde bulunan arazilerin sulanması için yapılmıştırlar cevabı gelebilir. Devletçilik anlayışı benimsenerek bu türden faaliyetlere önem verilmesinin farklı sebepleri ve bunların doğurduğu sonuçlar vardır. Yukarıda değindiğimiz Urartu'nun sosyo-politik ve ekonomik yapısı göz önüne alınarak bu sebepleri anlamak mümkün olabilir. Arkeolojik verilerin yanında çokça yararlandığımız yazıtlar hangi sebeplerin daha önemli olduğunu göstermede eksik kalabilir. Örneğin düzensiz

³⁷ Payne 1997, 12.2.3.

³⁸ Muhtemelen bu, König'den yaptığı almanca çeviriden kaynaklanan bir ifadedir. Almanca Öğretmeni Ayşe Eren'nin yaptığı bire bir çeviride de gençler ifade edilmiştir. Ancak yazıtın aslında Tuşpa halkı kastedilmiş olmalı. Eren'e yardımlarından dolayı sonsuz teşekkürler.

³⁹ Ali Dinçol-Ersin Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları", *AnAr.*, ek yayın 1, İstanbul, 1978, 19 v.d.; Payne 1997, 5.2.22

⁴⁰ Ögün 1970, 25,27.

⁴¹ Zimanskiy, *Ecology and Empire*, 67.

⁴² Sevin, *Arkeo Atlas*, 81-82.

⁴³ HChI 126, Payne 1997, 12.2.2.

⁴⁴ Belli 1988, 314, v.d.; 1992, 297 v.d.

⁴⁵ Belli 1997, 669-675, d.n. 97.

yağış rejimi, artan nüfus ve gereksinimleri, krallığa yeni gelenlere gerekli olanakların sağlanması⁴⁶, kralların propaganda amaçlı olarak politik başarıma hırsları ve bunu bir zorunluluk veya gelenek olarak görmeleri gibi ki bu sebepler krallık toprakları içinde bölgeden bölgeye farklılık gösterirler⁴⁷.

Temelde politik, sosyal, coğrafik ve iklimsel faktörlere bağlı olarak, sulama tesislerinin yapımları önem kazanmış olmalıdır. Dağlık bir araziye sahip olan krallık topraklarında ekilebilir arazi oldukça sınırlıdır. Nüfusu gittikçe artan krallığın sınırlı tarım alanlarındaki verimi artırabilmek için potansiyel su kaynaklarından veya bu suları kontrol ederek oluşturulan gölet ve barajlardan kanallarla sular getirilmiştir. Çokça değiştiğimiz yağış oranının düşük ve sıcak olan yaz aylarında buharlaşmanın yüksek olması, yüksek ve engebeli bölgelerde ki sınırlı alüvyal topraklarda yaşayan halkın, devlet ilerledikçe nüfusunun artması, sulama sistemlerinin yapılması için ön koşul olmalıdır. Böylece vücuda getirilen bu yapılarla modern sulama işçiliğini andıran mühendislik bilgisi, planlanmış sulama sistemleri ile iklim ve tarım üzerine geliştirdikleri düşünce Yakındoğu'nun yegâne toplumu olarak görülmesine sebep olmuştur⁴⁸. Mısır ve Mezopotamya Mısır'ın görkemli sulama tesisleri ile kıyaslanabilir. Orta İmparatorluk devri krallarından III. Amenemhat'ın (M.Ö. 1850–1800) Kahire'nin 80 km. güneyinde Fayyum vahasında Nil Nehrinden açılan kanallarla Orta ve Aşağı Mısır'ın sulanması için oluşturduğu Möris Göleti döneminin büyük buluşu ve başarısıdır⁴⁹. Babil Asma Bahçeleri'nde, sulama sistemlerinde yenilik olarak, vanalarla üst katlara su taşıyor ve buradan da kanallar vasıtasıyla bahçeler sulanıyordu⁵⁰. Bu gölet ile Asma bahçelerinde uygulanan sulama sistemleri ile düşüncede kıyaslama yapmak mümkündür.

Benzerlikten çok kendine özgülüğü ile kıyaslanması gereken Urartu sulamacılığı Mısır ve Mezopotamya örneklerinden çok farklıdır. Karasal iklime sahip bölgede yağış kış ve bahar aylarında görülür. Nüfus artışı olmadan önce bu yağışlar ihtiyaç duyulan ürünler için yeterli olabilmekteydi. Ancak nüfusun artması ile yağışlar yeterli olmayınca su kaynaklarından kanallarla su getirme yolunu seçmişlerdir. Genel itibariyle engebeli olan bu bölgede su kaynaklarından suyu olmayan bölgelere su getirmek bir hayli zordur. Güneydeki Assur ve Mezopotamya da ise durum bundan farklıdır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında veya yakınlarındaki düzlük alanlara kurulan merkezlere su götürmek daha kolay olmuştur. Urartu'nun aksine su depolama gereksinimi de duyulmamıştır.

⁴⁶ Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *AnAr.*, IV-V, İstanbul, 1977, 244 v.d.

⁴⁷ Burney 1972, 183.

⁴⁸ Garbrecht 1980, 307 v.d.

⁴⁹ Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, TTKY, Ankara, 1987, 87.

⁵⁰ Strabon XVI,5; Stevenson, "A Proposal For the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon.", *IRAQ*, Vol.,LIV, 1992, 40; Stephanie Dalley, "Niniveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Cllasical Sources Reconciled.", *IRAQ*, Vol.,LVI,1994, 58, v.d. ; Erkan Konyar, "Babilin Asma Bahçeleri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2001/12 İstanbul, 53, vd.

Strabon asma bahçelerinden bahsederken Babil'in düz bir ovada kurulduğunu bir stadium (184.8 m.) genişliğindeki Fırat nehrinin, şehrin içinden geçtiğini ve nehrin kenarında kurulan bahçenin nehirden alınan su ile sulandığını aktarır⁵¹. İklimi daha sıcak ve kuru olan Mezopotamya'da Urartu'nun aksine tarıma elverişli alan daha çoktur. Burada da yağış yetersizdir ancak Fırat ve Dicle nehirleri arsında kurulmuş olan güney devletleri suyu kullanmada zorluk çekmemişlerdir. Baraj ve göletlerle su depolamak ve uzak bölgelere sevk etmek yerine karşılaştıkları en büyük sorun bu iki nehrin, yağışların bol olduğu dönemlerdeki sel baskınlarıdır.

Urartu kurulduğu andan itibaren nüfusu artmaya başlamıştır. Öyle ki Van şehrinin nüfusunun kanal inşa edildiği Minua döneminde 50 bine kadar çıkmış⁵², krallık en yüksek seviyesine II. Rusa döneminde ulaşmıştır⁵³. Fethedilen topraklardan daha güvenli olan başkent ve benzeri merkezlerle gelen topluluklar yanında bu merkezlerde kral tarafından yaptırılacak olan büyük çaplı işlerde çalıştırılmak üzere getirilen kişilerle de nüfus artmıştır. Görüldüğü gibi hızla nüfusu artan devletin tüketimi de arttığı için çağlardan beri süregelen kâfi derecedeki üretim, ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Alışılmışın dışında vergi veya haraç olarak alınan mallara ek olarak gıda ve tahıl ürünleri de alınmaya başlanmıştır. II. Sarduri (M.Ö. 755–730) döneminde savaş sonrası haraç olarak 1.022.133 kapi (ölçüsü) arpa, 111 agagi şarap, 86 aqargi 7 tirişi mankalı tereyağı alınmıştır⁵⁴. Yazılı kaynaklara göre bu durum bir ilktir.

Çok geniş olmayan verimli araziler, sulama kanalları ve kaleler ilişkisi içinde ki bunlar birbirini tamamlayan ve gerektiren durumlardır. Verimli arazilerin güvenliğini sağlamak ve elde edilen ürünü depolamak için kurulan Salmas ovasını kontrol eden Haftavan Tepe, Hoşap vadisinde Çavuştepe Patnos bölgesinde Aznavurtepe, Muradiye ve Erciş ovalarında Körzüt Kalesi gibi pek çok kale vardır. Urartu kazıları sonucunda Çavuştepe, Anzaf, Karmir-Blur, Kef kalesi ve Haftavan Tepe gibi kalelerde görülen büyük depo odaları ve pitoslar verimli araziler sulamacılık ve güçlü kale ilişkisini net olarak ortaya koymaktadırlar. Bu ilişkinin bir sonucu olarak da nüfus bu merkezlerde yoğunluk kazanmıştır⁵⁵.

Kanallar nüfusun yoğun olduğu yerler ve güvenlik açısından da gerekli görülen yerlerde yapılmıştır. Ancak seyrek nüfuslu Muş ovasının yanında Assur ile sınır olan bölgelerdeki Kalatgar ve Hasanlu gibi merkezler ve hatta Haftavan Tepe, Urartu hâkimiyeti altına girdikleri zaman ve sonrasında nüfus

⁵¹ Strabon XVI,5 Babil bahçelerini aktaran antik kaynaklarda bu anlatımı paralel aktarımlar vardır.

⁵² HchI 6, 6a., Urartu Devleti, kral Minua ve babası İşpuini'nin birlikte hüküm sürdükleri dönemlerde 66 savaş arabası, ...bin 460 süvari ve 15760 piyadeli orduya sahipti.

⁵³ Burney 1972, 183–184.

⁵⁴ HChI, 103.

⁵⁵ Paul Zimanskiy, "Urartu Devleti'nin Gelişiminde Çevresel Etmenler", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 111.

oranları çok yüksek olmamıştır. Bu kale merkezlerin çevresinde verimli araziler ve kanallar olmasına rağmen, politik sebepler yüzünden yoğunluk azdır⁵⁶.

Mezopotamya'daki çevresel faktörler Urartu'dan farklı olmasına rağmen tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerdeki nüfus oranının çok olması özellikleri benzerdir. Ve yine politik sebepler tarım faaliyetlerini ve nüfus yoğunluğunu etkilemede önemli bir etkidir. Örneğin Assur, Babil ve Elam arasındaki savaşlar yüzünden II. bin boyunca ve erken I. bin de Diyala bölgesinde nüfus oranı düşüktür. Ancak daha güvenli olan Assur'un merkezinde krallar tarafından önemli bölgelerde sulama kanalları inşa edilmiştir. II. Assurnasirpal'ın (M.Ö. 883-859) Nimrud'da açtığı Zab kanalı ve Sennacherib'in (M.Ö. 704-681) açtığı kanal bunlara örnektir⁵⁷. Bu kanallar boyunca uzanan tarıma elverişli alanlarda nüfus yoğunluğu fazla olmuştur.

Yazıtların arkeoloji için önemi yadsınamaz. Urartu sulama sistemlerini anlatan çok sayıda çivi yazılı eser bulunmaktadır. Ancak bu yazıtlardan sulamacılıkla ilgili olarak öğrendiklerimiz sınırlıdır. Genel itibarı ile yazıtlarda kanalların veya baraj ve göletlerin kral tarafından açtırıldığı ve bunlar yapılmadan önce o yerin susuz ve çorak olduğu anlatılır. Bunu yaparken kral kanalı tanrı Haldi'ye adar. Her işte olduğu gibi hangi gereksinme ile yapıldığına pek değinilmez. Yazıtlarda kral, kanaldan sağlanan su ile üzüm bağları meyve ve sebze bahçeleri ve tarlalarda tarımın yapılmasını emreder. Anladığımız kadarıyla emredilen kişilerin kanal çevresinde veya kanalla sulanan alanlarda yaşayan halk veya buralara getirilip yerleştirilen topluluklardır⁵⁸. Yine yazıtların çoğunda ele geçirilen bölgelerden getirilen halkın belirli yerlere yerleştirildiğinden bahsedilir. Ya da emredilen kişilerin krallık tarafından görevlendirilen çiftçi veya bahçıvan benzeri kişiler olduğu vurgulanmamıştır. Kanalların güvenliği, bakım ve onarım işlerinin kimin yaptığı da belli değildir. Muhtemelen değindiğimiz gibi bu işlerle de yine emredilen halk, ilgilenmektedir.

Aynı zamanda sulamacılığı gerektiren şartların yanında kralların iyisini yapabilme ve başarına hırslarının sonucu olan politik propaganda etkili olmamıştır denilemeyeceği gibi büyük rol oynamıştır da denilemez. Sonuç olarak ihtiyaca binaen zorunlu olarak gerçekleştirilen bu türden yapılar devletin olmazsa olmazları arasına girerek bir devlet geleneği olmuştur.

⁵⁶ Burney 1972,184.

⁵⁷ Burney 1972, 181.

⁵⁸ Payne 1997, 5.2.22. Minua ya ait kanal yazıtında "...Ahaliyi süriip getirdim, oraya yerleştirdim..." denilmektedir.

4. MİNUA KANALI

Van'ın en büyük su kaynağı olan Şamram Pınarı, Gürpınar ilçesinin 6 km güneybatısında Yukarı Kaymaz (Mecingir) köyünde Artos dağlarının devamı olan Başet Dağı'nın eteklerindeki bir kayalığın altından çıkmaktadır (Resim 1). Şamram Pınarı'ndan çıkan su günümüzde Hosp, Beyarkı ve Minua Kanalı (Şamram) olmak üzere üç farklı sulama işletmesi ile değerlendirilmektedir¹. (Harita 1) Bu işletmelerden sadece Minua kanalının mevcut yazıtları sayesinde Urartular döneminden itibaren değişik dönemlerde onarım ve değişiklikler yapılarak halen kullanıldığını bilmekteyiz.

a) Hosp Kanalı: Şamram kaynağının başlangıcında basit bir prizle batı yönüne doğru akarak, Hosp ve Hırç köylerini sulamak amacıyla açılmıştır. Kanalin yapılış tarihi bilinmemektedir.

b) Beyarkı Kanalı: Şamram kaynağından çıktıktan sonra bir regülâtör vasıtasıyla, açılmış bir hendek ile batı yönüne yönlendirilmiştir. Hosp Kanalı'nın kuzeyinde kalan arazileri sulamak için açılmış olan kanal Hosp kanalı ile paralel uzanmakta ve 27 kilometrelik bir güzergâh sonunda Van gölüne dökülmekteydi. 1951 ve 1957 yıllarındaki çalışmalarla kanalın güzergâhı değiştirilmiş ve Hosp Kanalı ile birleştirilmiştir. Bu kanalın da yapılış tarihini bilememekteyiz.

c) Minua Kanalı: Aşağı Kaymaz (Mecingir) ile Harnik köyleri arasında bulunan bir regülâtörle kaynaktan çıkan su bir kısmı toprağa ve yer yer ana kayaya açılmış kanal ile Van'a sevk edilmiştir. 1964 ve 1967 yıllarında DSİ, tarafından kanal belirli yerlerde güzergâhı değiştirilmiş ve ihtiyaç duyulan kısımlar beton ile kaplanmıştır. Başlangıçta Kurubaş Çayı'na dökülen kanal eklemelerle Akköprü (Engusner) Çayı'na kadar uzatılmıştır. Yapılan bu değişikliklerle kanalın bugünkü uzunluğu 52,800km ye ulaşmıştır².

Aynı pınardan beslenmeleri ve toprağa açılan bir hendek içinden akıtıldığı ve görelî de olsa su ihtiyacı alanların sulanması amacı güdülerek işletilmiş olması bu üç kanalın benzer yönleridir. Bu benzerliklere rağmen Minua Kanalı haricindeki kanalların yapılış tarihleri hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır³. Hosp ve Beyarkı kanallarının da Minua Kanalı gibi Urartu döneminden kalma olup olmadığını en azından düşünebilmek için kanalların hangi amaca hizmet etmek için inşa edildiğini belirlemek gerekir. Ekseriyetle kabul gören, kanalların tarım amaçlı olarak tarla ve bostan sulaması için açıldığı göz önüne alındığında bu iki kanalda Minua kanalına benzer özelliklerinden dolayı

¹ Ögün 1970, 11.

² DSİ. raporu, 1.

³ Ögün, yazıtlardan Urartu eseri olduğunu bildiğimiz Minua kanalı gibi toprak içine açılmış bir hendekten ibaret olması hasebiyle Minua kanalını Van'a kadar götüren Urartuların, Hosp ve Beyarkı güzergâhında ki araziye ihmal etmemiş olmaları kanısının kesin kanıt olarak ileri sürmese de zihni meşgul eden bir düşünce olarak vurgulamaktadır. Ögün 1970, 11.

Urartulardan kalma olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan kanalların soyluluk kutsallık ve moda ifadesi olan asma bahçelerine su getirmek için inşa edildiğini kabul edersek⁴ kanatsız her iki kanalın Urartulardan kalma olduğunu düşünmek zor olur. Zira bu kanalların izlediği güzergâh üzerinde krali veya soyluluk ifadesi asma bahçelerinin varlığına ve aynı zamanda bir yerleşim yerinde rastlanılmamıştır.

4.1. Kanalin Fiziki Yapısı

Değişik adlarla anılan 52,800 km uzunluğundaki Minua Kanalı, Van Gürpınar ilçesinin Yukarı Kaymaz (Mecingir) köyünde çıkan Şamram Pınarının suyunu Van'a taşır (Resim 1,2). 40–50 m. genişlikteki bir kaynaktan çıkan suyun kapasitesi mevsimlere göre 6–10 m³/s arasında değişmektedir⁵. Kaynaktan çıkan suyun bir kısmını Van'a taşıyan kanalın su kapasitesi 5 m³/s dır. Eski kanalın DSİ, tarafından işlem görmeden önceki su kapasitesi 1,5 m³/s olarak belirtilmektedir⁶. Kuzeye doğru akan kaynak suyu Beyarkı ve Şamram suyu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Harita 1). Şamram kanalı suyu Engil (Hoşap Çayı) deresi yakınlarına kadar doğal yatağında akmaktadır.

Aşağı Kaymaz köyünde Engil (Hoşap) deresinin üzerinden köprü yardımıyla geçirilen su, bu noktadan itibaren batı yönüne doğru akmaya başlar. Günümüzde betondan olan köprü yapılmadan önce ahşap bir köprünün varlığından söz edilmektedir⁷ (Resmi 3,4). Ancak bu köprünün nasıl bir köprü olduğu hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Köprünün Urartular devrinde de ahşap veya benzeri bir köprü olduğu⁸ ve Şamram suyunun Engil çayına düştüğü yerde bulunan kyklopik iri taş bloklarının varlığı (Resim 5) ile bu köprünün ahşap değil de taş kullanılarak yapılmış olduğu söylenir⁹.

Köprüyü geçtikten sonra batıya doğru yönü değiştirilen kanal toprağa açılmış bir hendek içinde stabilize eski Van-Hakkâri karayoluna paralel, Van'a doğru akar¹⁰. Eski karayolunun Urartular döneminde kullanılıp kullanılmadığı bilinmez. Ancak yol ile kanal güzergâhı belirleyen mühendislerin bunu göz önüne almış olmaları muhtemeldir. Köprüden ortalama 100 m. ileride kanalın kuzeyinde ve kanaldan 15 m. yükseklikte ana kayaya işlenmiş Urartu yazıtı bulunmaktadır (Resim 6). Kanalı görececek bir yere yazılmış, yarısı muhtemelen defineciler tarafından tahrip edilmiş yazıt ilk inşa yazıtı olarak kabul görmektedir¹¹. Yazıttan kanalı kral Minua'nın yaptığını öğrenmekteyiz¹².

⁴ Sevin 2000, 398; ve Sevin'in ifadeleri için bkz., "Bir Su Mühendisliği Harikası Urartu Şamram Kanalı" *Focus Dergisi*, İstanbul, 2003/12, 81.

⁵ Ögün 1970, 28, d.n.63.

⁶ DSİ, raporu, Krş., Ögün 1970, 28.; Garbrecht 1980, 308.; Belli, Sulama Kanalları, 14.

⁷ Ögün 1970, 30. Garbrecht 1980, 308.

⁸ Ögün 1970, 30.

⁹ Belli 1995, 54;a.y., Sulama Kanalları, 12.

¹⁰ Ögün 1970, 30, res.2, lev. III 7-8.

¹¹ Ögün 1970, 30; Belli, Sulama Kanalları, 12. Sevin'in ifadeleri için bkz. *Focus Dergisi*, 85.

¹² HChI 29c.

Yazıttan sonra kanal batıya doğru yönlendirilmiştir. Yaklaşık 50 km. uzunluğunda olan Eski Minua kanalı¹³, kimi yerlerde toprağa, kimi yerlerde de kalkerden oluşan yumuşak travertene açılmıştır. Bugün yer yer güzergâh değişikliği yapılmış olmasına rağmen, eski kanalın yaklaşık 23 km.si kullanılmaktadır. Geri kalan kısımda kanalın yatağı değiştirilmiş ve bu kısımlar beton ile kaplanmıştır. Söz konusu 23 km.lik bölüm ise orijinal haliyle değişiklik yapılmadan kullanılmaktadır. Batı yönüne doğru, eski Hakkari-Van karayolunu takip eden kanal Köprüler (Gem) köyüne kadar olan kısımda toprağa açılmışken (Resim 7,8) bu noktadan sonra kayaya oyulmuş kanal içinde akmaktadır. Bu durum Gölkaşı (Meşgelek) köyüne kadar devam etmektedir. Köprüler ve Gölkaşı köyleri arasında suyun çok hızlı aktığı görülür. Bu durum kanal zeminin kaya olması ve kanalın geçtiği yerlerin eğiminin fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu elverişli durumdan yararlanmak için kanal yakınlarına bugün sayıları bir hayli azalmış değirmenler yapılmıştır¹⁴.

Köprüler köyünden sonra Çayırbaşı (Keravanis) köyü içinde, kanalın kuzeyinde Aktepe yükseltisinin¹⁵ kanalı gören güney eteklerinde ve muhtemelen kanal ile ilişkili olduğu düşünülen kalıntılar bulunmaktadır. Bu kalıntıların doğusunda Ortaçağ'dan kalma bir mezarlık bulunmaktadır. Kalıntılar tam olarak plan vermese de dikdörtgen planlı birkaç bölümlü, oldukça büyük bir yapıyı andırmaktadır. Yapı duvarlarında Urartu karakteristiği olan kyklopik iri taşlar kullanılmıştır (Resim 11-13). Yüzeyde yapılan araştırmalarda herhangi bir Urartu seramiğine rastlanılmamıştır. Ancak elde edilen bol sayıdaki ortaçağ seramiği (Resim 56) buranın Ortaçağ'da da yerleşim gördüğünü göstermektedir ve muhtemelen bu yüzden mimarinin dışında Urartu bulgusuna rastlanılmamıştır. Kanal yakınlarına inşa edilen yapı kanalın suladığı bölgenin tarım ürünlerini depolamak maksadıyla kullanılmış olabilir¹⁶. Zira depoyu andıran oldukça büyük yapı bölmeleri bu görüşe destek olabilir. Aynı zamanda burası yapıldığı dönemde ortalama 50 km. uzunluğunda olan kanalın aksaklık, onarım, bakım ve temizlik işleri ile ilgilenen görevlilere ait kontrol noktaları olabilir¹⁷. Günümüz de bu işlerle ilgilenen DSİ. personeli, çalışmamızı yaptığımız sırada özellikle eski kanalın olduğu bölgelerde tüm yıl boyunca dolan kanalı temizledikleri görülmüştür. (Resim 7,8).

Kanalın önemli özelliklerinden biri de destek duvarlarıdır. Gölkaşı köyünden başlayıp yer yer devam ederek Kadembastı'ya kadar ulaşır. Arazinin elverişli olmayan kısımlarına yapılan duvarlar, kanalı statik olarak desteklemenin yanında suyun kolay akması için gerekli eğimi sağlamak maksadıyla çukur ve engebeli yerlere yapılmıştır. Duvarlar, Urartu kale duvarlarından bildiğimiz büyük iri taşların benzeridir ve yine Urartulardan bildiğimiz yöntem olan bindirme tekniği uygulanarak inşa edilmiştir. Gölkaşı

¹³ DSİ. raporu, 1

¹⁴ Ögün 1970,32 Lev. V-12.

¹⁵ Yükseltiye köylülerce Aktepe denilmektedir.

¹⁶ Belli, Sulama Kanalları, 13.

¹⁷ Sevin, bize buranın bir kontrol noktası olabileceğini söylemektedir.

köyü ile Gülo deresi arasında kimi yerler kayaya oyulmuştur. Harebedar Mevkiinde kanalın doğu kenarında Çayırbaşı köyünde olduğu gibi dikdörtgen planlı büyük bir yapı bulunmaktadır. Yapı Çayırbaşı örneği ile aynı işlevli olarak kullanılmış olmalıdır¹⁸. Burada da kayaya oyulmuş kanal destek duvarları ile desteklenmiştir. İşhanikom köyü sınırları içinde yer alan destek duvarları arasında yine bir inşa yazıtı vardır¹⁹. Gülo boğazına gelindiğinde diğer dikkate değer nokta ise kanalın Gülo deresi üzerinden atlamasıdır. Muhtemelen Aşağı Kaymaz Köyü'ndeki köprü gibi dereyi ahşap bir köprü ile geçmiştir²⁰. Bu kısımda da kanal, kayaya oyulmuştur. Kanalın kayaya oyulması yeterli görülmemiş, kimi yerler destek duvarları ile desteklenmiştir.

Minua kanalı Gülo boğazından sonra kuzeye dönerek Van Gölü kıyısına paralel olarak akar. (Harita 2) Bu istikamet üzerinde, kanalın en önemli yerlerinden olan Kadembastı bölgesi gelir (Resim12,13,. Harita 2). Yarım ay biçimli ve ortalama 6 km² alana yayılan bu bölgede kanalın en yüksek ve uzun destek duvarları vardır (Resim 16). Büyük kalker taşlardan örülen duvar Gülo boğazında olduğu gibi bindirme tekniğinde inşa edilmiştir. Böylece duvarların dış etkilere karşı direnci artırılmıştır. Duvarların mevcut yüksekliği ortalama 12 m.dir (Çizim 1,2). Kanal ile duvarlar arasında 5–6 m. mesafe vardır ki buradaki taşlar yıkılmış yada sökülüştür. Bu durum göz önüne alındığında duvarın yüksekliği 17–18 m. yaklaşmaktadır²¹. Duvarların en yüksek olarak ölçülen kısmında büyük taş bloklarının bittiği noktadan başlayan ortalama 3–4 m. uzunluğunda 2 m. yüksekliğinde farklı bir duvarla karşı karşıyayız (Resim17,18). Düzensiz küçük taşlardan oluşan duvarda birleştirici olarak horasan harcı kullanılmıştır. Tümüyle Urartu'ya uzak olan bu olgu Ortaçağ özelliğidir ve bu, kanalın Ortaçağ'da da onarımlar geçirerek işlevini sürdürdüğünü gösterir²².

Suni teraslardan oluşturulan ve kademeli olarak göl seviyesine inen üç tarafı kapalı, korunaklı Kadembastı bölgesinin sadece Van Gölüne bakan batı yönü açıktır. Söz konusu bu özelliklerinden dolayı ve güneşi günün büyük bir çoğunluğunda görmesi yüzünden toprağı çok verimlidir. Bu yüzden olmalı ki kral Minua bahçe için bu bölgeyi seçmiştir. Kadembastı bölgesinde bölgenin önemini vurgulayan 5 adet Urartu yazıtı vardır. Bu yazıtlardan en kayda değer olanı Kral Minua'nın yazdırdığı bahçe yazıtıdır²³. Kanal yatağı beton ile kaplanmıştır. Kanal yatağı burada da değiştirilmiştir. Eski kanal yatağının izlerine rastlamak mümkündür. Hatta eski ve yeni yatak çoğu yerde yan yana

¹⁸ Belli, Sulama Kanalları, 15.

¹⁹ HChI 30.;Öğün 1970, Lev. VI–15.

²⁰ Öğün 1970,33 Lev. VII–17.

²¹ Öğün 1970, 34.

²² Söz konusu duvar kalıntısının varlığını bize bildiren Sevin de bu görüşü desteklemektedir. Duvarların içinde bulunduğu arazinin sahibi olan, tarih ve bilim dostu emekli öğretmen Cengiz İlhan'ın aktardığına göre çok önceleri bu duvar daha geniştir. Muhtemelen DSİ, tarafından yapılan temizlik çalışmalarında çıkarılan çamur ve yosunların zamanla duvarı kapatmıştır. Bugün çok az bir kısmını görebiliyoruz.

²³ Yazıtlar ve bahçe konuları ileride “Kanal Yazıtları” bölümlerde detaylı olarak ele alınmıştır.

görülebilmektedir.(Resim 19–22) Eski kanal yatağında kimi yerlerin toprağa kimi yerlerin de kayaya açıldığı gözlenmektedir (Resim 23).

Kanal Kadembastı'dan sonra kuzey yönüne devam ederek Edremit (Sarmansuyu)²⁴ ilçesinden geçer. Plajları, mesire yerleri ile ünlü Edremit ilçesi kanalın nimetlerinden en fazla yararlanan yerdir. Bugün bile meyve bahçeleri, yüksek ağaçları ve geniş bahçeleri ile Van bölgesinin yeşil yerlerinden biridir. Kanalın bu mevkiden itibaren döküldüğü son nokta olan Akköprü (Engusner) deresine kadarki bölümü beton ile kaplanmıştır.

İlçe sınırları içinde 3 adet²⁵ kanal yazıtı bulunmaktadır. Kanalın altında ve ortalama 20–30 m. kuzeyinde bahçe içinde bulduğumuz yazıtlar²⁶, kanaatimizce önemlidir²⁷. Kanala ait ve üç satırdan oluşan inşa yazıtlarından birinin²⁸ 5 m. güneydoğusunda ana kayaya işlenmiş on dört satırlık çivi yazılı ikinci bir yazıt daha bulunmaktadır. Diğer taraftan her iki yazıtı bir birine bağlayan ana kayaya oyulmuş muhtemel bir kaya koridoru mevcuttur.(Resim 24,25) Üç satırlık ilk yazıtın kuzeyinde 2,20 m. yüksekliğinde 1,10 m. genişliğinde ve 6 m. uzunluğunda olan koridorun zemini yüksek olmayan bir rampayı andırmaktadır. Yazıtların bulunduğu alan Kadembastı da olduğu gibi teraslarla oluşturulmuştur. Yazıtların ikisi de bir birine yakın, farklı teraslarda bulunur. Teraslardan ve dolayısıyla yazıtlardan bir diğerine geçiş bu koridor vasıtası ile olmaktadır. Bu alanın işlevi konusunda net bir şeyler söylemek zordur. Fakat kanala ait iki yazıt ve bunları birbirine bağlayan muhtemel bir kaya koridorunun varlığı, buraya kutsal veya krallığa ait özel bir alan olabildiğini söylememize olanak sağlıyor. Diğer taraftan koridor olarak nitelediğimiz alanın insan elinden çıkmış değil, doğal bir yarıklık olma ihtimali de vardır. Durum böyle olsa bile buranın özel veya kutsal bir alan olma olasılığı bir hayli yüksektir.

Kız Taşı'nda (Edremit Kalesi) büyük kyklopik taşlar kullanılarak yapılmış dikdörtgen planlı, büyük bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Minua Kanalının 200–300 m. güneyinde bulunan yapı, büyüklüğü ve planı ile Çayırbaşı Köyü örneği ile birçok noktada benzeşir (Resim 14,15). Yapı ve çevresinde ortaçağ seramiğine rastlanılmıştır (Resim 56).

Kanal Edremit ilçesinden sonra Urartu yerleşimine sahne olmuş Zivistan (Elmalık) köyünden geçerek Kurubaş deresine, oradan da Van'ın batı

²⁴ Sarmansuyu ismi kanal ile ilişkili olarak yöre halkının verdiği bir isimdir.

²⁵ Edremit ilçesindeki kanal yazıtlarının 4 adet olduğu bilinmektedir. Ancak ileride Kanal yazıtları bölümünde değerlendirilecek olan Edremit'te olduğu söylenen 7 no.lu yazıt, Kadembastı da bulunmaktadır.

²⁶ Bu noktada iki yazıt bir arada bulunmaktadır. Kanal yazıtlarının işlendiği kaynaklarda yan yana iki yazıttan bahsedilmemektedir. Ancak Urartu uzmanı Salvini, bu iki yazıtın Minua Kanalı ile ilişkili olduğunu bildirmektedir. Salvini, 2001,304, v.d.

²⁷ Yazıtları görmemize ve inceleme yapmamıza izin veren bahçe sahibi, Şahap Baydaş'a iyi niyeti için teşekkürler.

²⁸ HChI 30 e.

mahallelerinden geçerek İskele mahallesinde son bularak Akköprü deresine dökülmektedir (Harita 1).

4.2. Kanal Yazıtları

Urartu tarihine damgasını vurmuş Minua, siyasi başarılar kadar imar faaliyetleriyle de adından sıkça söz ettirmiştir. Bu imar faaliyetlerinin içinde sulama tesisleri önemli bir yer tutar. Sulama faaliyetleri ile ilgili Krala ait bildiğimiz 22 adet yazılı vesika vardır²⁹. Bu yazıtların 15 tanesi Minua'nın en büyük eserlerinden olan Minua kanalına aittir. Bir birinin aynısı olan yazıtların 5 tanesi 14 satır, 1 tanesi 9 satır, 3 tanesi 4 satır ve geri kalan 5 tanesi 3 satırdır³⁰. Şamram suyu, belirli bir amaca hizmet etmek için Engil Çayı üzerinden atlatılarak Van'a doğru yönlendirildiği noktaya diktirilen bugün yarısı kopmuş, 14 satırlık yazıt kanalın başlangıç yazıtı olarak kabul edilir. Kanalın olmasa da kaynak ile ilgili ve yine Minua'ya ait olduğu tahmin edilen, Şamram suyunun çıktığı kayalar üzerinde bir yazıttan söz edilmektedir³¹. Konsolos Pollard Devey'in aktarımlarına dayanarak Belck ve Lehmann, çok aramalarına rağmen yazıtı bulamamışlar³². Ancak Belli, kaynağın yakınlarında kalker kayalıkta oluşturulan bir yazıt kaidesi gördüğünü söylemektedir. Bu kaide üzerinde ise çivi yazılı bir stelin olduğunu ve bu stelin de kaybolduğunu bildirmiştir. Bu yazıt kaidesini ve bunun kaderini II. Rusa (M.Ö. 685–645) tarafından yaptırılan Rusa Barajında (Keşiş Göl) bulunan yazıt kaidesine benzetir³³. Maalesef Belli'nin söz konusu bu aktarımlarını gösteren elimizde ne bir resim ne de bir fotoğraf vardır.

Yazıt 1 Bizce de başlangıç yazıtı olarak kabul edilen ilk yazıt, Aşağı Kaymaz (Mejingir) köyünde Engil çayını atladıktan sonra kanalın kazılmaya başlandığı yerde, ana kaya üzerine yazılmış olan yazıttır (Resim 6, 26). Suyun Engil deresinin üzerinden geçtiği yere ortalama 100 m. uzaklıktaki yazıtın daha önce de belirtildiği gibi yarısı kopmuştur. Yazıtın sağlam olduğu ilk araştırmacılar tarafından aktarılmaktadır³⁴. 14 satırdan oluşan yazıtın içeriği şöyledir:

İşpuini'nin oğlu Minua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı "Minua kanlı" (dır). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua, güçlü kral, büyük krak, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarı (dır). Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına

²⁹ Sulama ile ilgili yazıt sayısı Ögün 1970, 18, de 25 olarak belirtilmiştir. HChI. No. 29a-e, 30a-i, 31-35, 37, 38, 40, 75, 79,. Fakat yapılan son çalışmalarda 22 adet olduğu belirtilmektedir. Payne 1997, 5.2.1-22.; KUKN, 60-81.

³⁰ Payne 1997, 25-29.

³¹ 1891 yılında bölgeyi gezen İngiliz Konsolos Pollard Devey kaynağın üzerinde çok silik bir yazıtın varlığından bahseder. Ögün 1970, 29, d.n., 65.

³² Bu bilgiyi bize aktaran Ögün'de yazıtı dair herhangi bir ize rastlamamıştır.

³³ Belli, Sulama Kanalları, 12.

³⁴ Ögün 1970, 31., Bk., Armenien II-1, s. 99.

bunları yaptırır, her kim değişik bir şey derse, “Ben bu kanalı açtım.” Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneşin altından yok etsinler³⁵...

Yazıt 2 Aşağı kaymaz köyünden sonra Bakımlı (İşhanikom) köyünde üç adet yazıt bulunmaktadır. Sırasıyla Bakımlı köyünün doğusunda bulunan 4 satırlık ilk yazıt³⁶, kanal duvarı üzerinde in-situ halde bulunmaktadır. 3 nolu yazıtın tekrarıdır (Resim 27).

Yazıt 3 Bakımlı köyünde bir ev kapısı yanında bir kaya üzerinde yer alan ikinci yazıt³⁷ 4 satırdır (Resim 28).

İşpuini'nin oğlu Minua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı “Minua kanlı” (dır).

Yazıt 4 14 satır olan üçüncüsü³⁸, köyün batısındaki Gülo Boğazında bulunan bir vadinin kuzey yamacında, kanalın destek duvarı içinde bir kaya üzerinde yer almaktadır. Oldukça tahrip olduğundan dört satırı günümüze ulaşmıştır. 1 nolu yazıtın tekrarıdır.

Yazıt 5 Son olarak Engil ve Maşpak köyleri arasında ki vadide bir kaya üzerinde yer alan yazıt³⁹ üç satırdır. 3 nolu yazıtın tekrarıdır.

Yazıt 6 Kanal yazıtları için seçilen diğer bir yer olan Kadembastı'da 5 adet yazıt vardır. Yazıt sayısının çokluğu buranın bilinçli olarak seçildiğini gösterir. İlk yazıt⁴⁰ (Resim 29-31), yöre halkı tarafından Devdamı⁴¹ olarak bilinen ortalama 50 – 100 m. yüksekliğindeki kayalıkların eteğinde ve kanalın hemen üstünde büyük bir kaya üzerinde yer alır. 14 satır olan yazıt, başlangıç yazıtının tekrarıdır. Yazıtlar ekseriyetle kanalın altında bir kaya üzerinde veya destek duvarı içinde yer alırken, bu yazıtta başlangıç yazıtı gibi kanalın üstünde ve dikkatlerin en çok yoğunlaştığı yere dikilmişlerdir. Hemen önünde, kanalın destek duvarlarının altına Tariria bahçesi yer almaktadır. Tarria bahçesi yazıtı ile söz konusu yazıt 90 derece olacak şekilde aynı doğrultudadır (Çizim 1,2). Bu durumun rastlantı olması pek olası değildir. Bahçe yeri olarak buranın seçilmesi kanalın bahçenin yakınından geçmesi ve bu iki eserin krala veya krallığa ait olduğunu gösteren yazıtların varlığı tüm bunların birbiri ile ilişkili olduğunu gösterir.

³⁵ HChI 29 c.; Payne 1997,5.2.1.; KUKN 62.

³⁶ HChI 30 c.; Payne 1997,5.2.3.; KUKN 67.

³⁷ HChI 30 b.; Payne 1997,5.2.4.; KUKN 66.

³⁸ HChI 29 d.; Payne 1997,5.2.5.; KUKN 63.

³⁹ HChI 30 i.; Payne 1997,5.2.2.; KUKN 73.

⁴⁰ HChI 29 a.; Payne 1997,5.2.9.; KUKN 60.

⁴¹ Payne 1993, 25 te belirttiği gibi burada kale kalıntısı yoktur. Aksine iki adet büyük, duvarları düzleştirilmiş mağara vardır. Mağaraların dönemini belirlememize yardımcı herhangi bir olgu yoktur. Fakat ilk izlenimlerimize göre ortaçağ dönemine ait olabilir.

Yazıt 7 ⁴² 6 no lu yazıtın 200 m. kuzeyinde, Şorlar Deresi denilen bölgenin altından geçen Minua kanalının destek duvarı içinde in-situ durumdadır (Resim 32,33). Tapulu bir bahçe içerisinde. Etrafında gür ağaçlar bulunduğundan araştırmacıların haricinde yeri pek bilinmemektedir. İçerik aynı olmakla birlikte bu kez 9 satır olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi Edremit'te değil de Kadembastı'dadır. Urartu dili ile uğraşmış araştırmacıların yayınlarında yazıt yeri olarak hep Edremit gösterilmiştir.

İşpuini'nin oğlu Minua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı "Minua kanlı" (dır). Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey derse, "Ben bu kanalı açtım." Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneşin altından yok etsinler.

Yazıt 8 7 no lu yazıtın 150 m. kuzeyinde, destek duvarının içinde bulunduğu belirtilen yazıt yerinden sökülüştür (Resim 34,35)⁴³. Yazıt yakınlarında arsası olan ve bu arsaya çocukluğundan beri sahip olduklarını ifade eden İlhan, birçok kez sormamıza rağmen bu yazıtı daha önce gördüğünü ısrarla vurgulamaktadır. Ancak yazıtlar ile ilgilenen dilbilimciler ve 1970'ler de Minua kanalını kapsamlı olarak çalışan Ögün'ün araştırmalarını değerlendirdiği çalışmasında bu bilgiden bahsedilmemektedir. Ayrıca yine bu çalışmada kaçırıldığı aktarılan yazıtın bulunduğu destek duvarı fotoğraflarında kaya boşluğu o yıllarda da görülebilmektedir⁴⁴. Burada gerçekten daha önce kaybolmuş bir yazıt olup olmadığını bilememekteyiz. Kanal ve yazıtları ile ilgili çalışmalar da bu konu hakkında bilgimiz azdır. Çünkü bu çalışmalarda yazıt yerleri belirtilirken sadece bölge isimlerinin verildiği ve detaya inilmediği görülmüştür. Elde bulunan bilgilere dayanarak burada daha önce bir yazıtın var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak buradaki yazıtın, araştırmacılar tarafından Kadembastı'da olduğu belirtilen yazıtlardan hangisi olduğunu bilememekteyiz.

Yazıt 9 Kadembastı'da bir kaya üzerinde olduğu aktarılmıştır⁴⁵. Yazıt 3 satırdır. Tüm aramalarımıza rağmen yazıtı veya yazıtı ait herhangi bir ize rastlanılmamıştır. 3 nolu yazıtın tekrarıdır(Resim 36).

Yazıt 10 Kadembastı'da bir kaya üzerinde olduğu aktarılmıştır⁴⁶. Yazıt 3 satırdır. Tüm aramalarımıza rağmen yazıtı veya kendisine ait herhangi bir ize rastlanılmamıştır. 3 nolu yazıtın tekrarıdır(Resim 37).

⁴² HChI 29 e.; Payne 1997, 5.2.11.; KUKN 64.

⁴³ HChI 30 f.; Payne 1997, 5.2.6.; KUKN 70. Cengiz İlhan, yazıtın bulunduğu yerde bugün faaliyette olmayan bir taş atölyesi kurulduğunu ve bu atölyenin ticari faaliyetlerden çok define amacıyla kurulduğunu söylemektedir. Söz konusu yazıtın da bunlar tarafından kaçırıldığını iddia etmektedir. Bölgede yaptığımız araştırmalarda destek duvarında düşmüş kaya bloklarına ait boşluk ve duvar önünde çok sayıda kırılmış kaya parçasının olması bunu doğrulamaktadır.

⁴⁴ Ögün 1970, lev. X, res. 22.

⁴⁵ HChI 30 g.; Payne 1997, 5.2.7.; KUKN 71.

⁴⁶ HChI 30 h.; Payne 1997, 5.2.8.; KUKN 72.

Yazıt 11 Kadembastı'da 1980 li yıllarda kurulan Van Çimento Fabrikası içinde su deposu ile köprü arasında destek duvarının altında in-situ durumda bulunmaktadır⁴⁷ (Resim 38,39). Yazıt 4 satırdır. 3 nolu yazıtın tekrarı

Yazıt 12 Edremit'de kanalın 20-30 m altında Baydaşlar ailesine ait bir bahçede iki adet yazıt vardır. Yazıtlardan ilki⁴⁸ 14 satırdır (Resim 40,41). Yazıt üzerinde taşın cinsinden kaynaklanan yoğun bir yosun tabakası bulunmaktadır. Yanında bulunan diğer yazıtta benzeri bir tahribat yoktur. Yosun yazıların içine işlediğinden okumak bir hayli zordur. Ancak yazıtı gören Salvini, kanal yazıtı olduğunu bildirmektedir⁴⁹. 1 nolu yazıtın tekrarıdır.

Yazıt 13 Baydaşlar bahçesinde bulunan diğer yazıt⁵⁰ 12 nolu yazıtın, kuzeybatısında ana kaya üzerindedir ve 3 satırdır (Resim 42,43). 3 nolu yazıtın tekrarıdır. Farklı satırlı ve aynı içerikli iki yazıtın bir arada olması alanın işlevinin sorgulanmasını gereken bir durumdur. Bahçe sahiplerinin izni ile yazıt ve çevresinde yapılacak olan incelemeler buranın önemini belirleyebilecektir.

Yazıt 14 Edremit'te bir bahçede bulunmaktadır⁵¹. Tüm aramalarımıza rağmen bulunamamıştır. König'in 1950'lerde yaptığı araştırmalarında Topal'ın Bahçesinde olduğunu tespit etmiştir. Bugün böyle bir ismi bilen yoktur. Ancak topalın değirmeni olarak bilinen bir bahçede yaptığımız aramada yazıtta rastlanılmamıştır. 3 nolu yazıtın tekrarıdır.

Yazıt 15 Kadembastı da kanal yazıtı olmayıp kanalla ilişkili olan başka bir yazıt vardır⁵² (Resim 44,45). Bu yazıt Kral Minua'nın kızı veya karısı için yaptırdığı bahçe (Taririahinili) yazıtıdır. Kadembas'ta Aydemir Bişkin'in sahip olduğu meyve bahçesi içinde yer alır. 6 no lu yazıt ile aynı doğrultuda, kanal destek duvarı önünde bağımsız bir kaya üzerinde yer alır. 4 satır olan yazıt iki kez tekrar edilmiştir.

Bu bağ Minua'nın kızı (karısı) Tariria'nın (dur). Adı Taririahinili(dir).

Tüm yazıtların içeriği aynıdır. Daha kısa olan yazıtların genellikle beddua kısmı eksiktir. Yazıtların dikkat çeken özelliği, kanal açma işi ile Kral Minua adının vurgulanmasıdır. Bununla olasılıkla bu büyük Krali eserin öneminin vurgulanması ve yazıtların tahrip edilmesi veya kaybolmasının önüne geçilmek istenmesidir. Mevcut yazıtların çoğunda kanal bahçe ve yeni bir şehir ilişkisinden bahsedilir.

⁴⁷HChI 30 d.; Payne 1997, 5.2.12.; KUKN 68.

⁴⁸HChI 29 b.; Payne 1997, 5.2.2, KUKN 61.

⁴⁹ Mirjo Salvini, "About A New Corpus of Urartian Inscriptions", Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, XLIII/2, Roma, 2001, 304 v.d.

⁵⁰ HChI 30 e.; Payne 1997, 5.2.13.; KUKN 69.

⁵¹ HChI 30 a.; Payne 1997, 5.2.14.; KUKN 65.

⁵² HChI 40 ;; Payne 1997, 5.2.10

4.3. Kanalin Yapılış Amacı ve Mevcut Durumu

Van ve Gürpınar ovasının su kaynakları Hoşap Çayı, Geniş Göl, Şamram Pınarı ve çok fazla zengin olmayan yeraltı su kaynaklarıdır. Günümüzde de yararlanılan bu kaynaklardan Başkale'den doğan Hoşap Çayı Gürpınar ovasını suladıktan sonra Van Gölüne dökülür. Keşiş Göl, Varak Dağı'nın güney yamaçlarında biriktirilir. Akköprü Çayı (Engusner) ile Van düzlüğünü suladıktan sonra göle dökülür. Hoşap çayı ile Minua kanalı tarafından sulanamayan alanların sulanması için Van üst plato sulama tesisleri olarak bilinen Geniş Göl, Sıhke Bendi ve Doni Göletleri kullanılmaktadır. Gürpınar ilçesinde Artos dağlarının devamı olan Başet Dağı'nın eteğinde bir kayadan çıkan Şamram Pınarı üzerinde 3 adet sulama kanalı vardır. Bunların içerisinde en önemlisi olan Minua kanalı, Hoşap suyu ile sulanamayan Gürpınar ovasının kalan kısımlarını suladıktan sonra Van Ovası'nda, Geniş Göl'ün sulayamadığı alanların ihtiyacını karşılar. Bu kaynaklar ve bunlar üzerindeki bir kısmı hala faal durumdaki tesislerin çok eskiden beri kullanıldığını yazılı belgeler ve arkeolojik bulgular yardımıyla bilmekteyiz.

Günümüze kadar birçok onarım ve değişiklikler yapılmış olan ve ilk yapıldığında ortalama 48 km. (Harita 1) olan Minua kanalı bilindiği gibi Kurubaş Deresinde son buluyordu. Kanal boyunca uygulanan eğim 10/10000 – 3/10000 arasında değişmektedir. Günümüz mühendislik ölçülerine göre eğim 5/10000, 4/10000'tür. Ancak eski kanalda uygulanan bu eğim normal görülmektedir⁵³. Van'ın sulanmayan bölgelerinin sulanması ve yağış sularının drenajını sağlamak için Akköprü deresine kadar uzatılmıştır.

Urartular, Tuşpa kayalığı ve çevresinde ihtiyaç duyulmadığı için kanalı uzatmamışlardır⁵⁴. Başkent kayalığı ve çevresinin kanal yapılmadan öncede yapıldıktan sonrada su ihtiyacında bir değişiklik olmamıştır. Bu durumda bölgenin nasıl sulandığı sorusu ilk olarak akla gelebilir. Ögün'de Prehistorik çağlardan beri iskân görmüş olan Van ovasının sulanmamış olamayacağını düşünerek bu soruna karşı Minua kanalının son bulduğu Kurubaş'ın kuzeyinde kalan arazi ile Van kalesi ve çevresinin Geniş Göl yapılmadan önce bu alanda toplanan sular ile sulanabileceğini, aynı zamanda eldeki verilerinde bunu ispatlamakta yetersiz olduğunu söyler⁵⁵.

Hiç kuşkusuz Van ovası çağlardan beri iskân görmüştür ve Geniş Göl'de II. Rusa tarafından vücuda getirilmeden önce eriyen kar, yağın yağmur ve küçük kaynaklardan çıkan sular mutlak surette kod farkı yüzünden Van düzlüğüne doğru akıyor ve belki de göle kadar ulaşıyordu. Varak dağında eriyen kar ve yağın yağmur suları kontrol altına alınıp biriktirilmezse Belck'in 1898 yılında

⁵³ Ögün 1970, 32.

⁵⁴ Ögün 1970, 20, de Lehman Haupt'ın "arazinin müsait olmaması nedeniyle uzatılmamıştır." savına karşılık olarak kanalın su potansiyelinin yeterli olduğu, gerekli teknoloji ve mühendisliğe sahip olduğunu ve arazi eğiminin uygun olduğunu dile getirir.

⁵⁵ Ögün 1970, 19, 20.

bizzat görüp rapor ettiği⁵⁶, “tüm yıl savakları açık bırakılan barajın sularının yok denecek kadar azalmış” olması gibi kuraklığın hissedilmeye başlandığı yaz aylarında birikmiş olan suyun kuruyacağı görülecektir. Bu yüzden Ereğ dağında bulunan mevcut suyun kontrol altına alınması amacıyla Rusa barajı yapılmıştır.

Ovada yapılan tarımın ne ölçüde olduğunu bilmememize rağmen, suların çevresinde ve nüfusun ihtiyacını karşılayacak ölçüde olduğunu söyleyebiliriz. Yılın büyük bir bölümünü kar altında geçiren Van Ovası’nda kış aylarında asıl ihtiyaç duyulan insanlar için tahıl ürünleridir. Bölgede hem kuru hem de sulu tarım yapılabilmektedir. 1989 yılı itibarı ile tahıl ekim alanlarının % 42’lik bölümünde kuru % 3.4’lük bölümünde sulu tarım yapılmaktadır⁵⁷. Bilindiği gibi buğday arpa gibi tahılların büyüme evresinde suya gereksinim duyarlar. Bahar aylarında yağın yağmur suları ve eriyen kar suları yerleşip büyümelerinde yeterlidir. Yazın ise olgunlaşmaları için su yerine güneş ışığı gereklidir ki yaz güneşi de bol miktarda mevcuttur. Yine mevcut su potansiyeli ve Van Gölüne yakın yerlerdeki taban suyunun yüksek olması küçük ve büyükbaş hayvanların ihtiyacı olan ot ve çayırın büyümesinde yeterli olmaktadır.

Tuşpa ve çevresinde elde edilen ürünün yeterli olmadığını söylemekte mümkündür. Bu durumda da başkent’in yakınında bulunan alt yapısı hazırlanmış ekilebilir tarım alanlarına sahip hem askeri bir karakol hem de toplanan ürünün depo edildiği kalelerden tedarik edebilir. Zira verimli alüvyal topraklara sahip Gürpınar, Erciş ve Anzaf gibi alanlar Minua’nın açtırdığı sulama kanalları ile sulanmaktadır. Toplanan ürünler Anzaf ve Körzüt gibi kalelerde depo edilmişlerdir⁵⁸.

Van ovasının sulanmamış olması mümkün değildir. Fakat eldeki veriler kral Minua veya daha önceki kralların ovada sulamacılıkla ilgili bir faaliyetlerinin olmadığını veya gereksinim duymadıklarını gösterir. Yukarıda değindiğimiz verilere dayanarak Minua başkent Tuşpa’yı tarım alanı olarak görmemiş, kanal açtırdığı bölgeleri tarım alanı olarak görmüştür. Tıpkı Gürpınar, Erciş Muradiye ve Malazgirt ovaların tarım alanı olarak gördüğü gibi.

Şamram kaynağından çıkan suyun bir miktarı bugünkü Van’ın içme suyu ihtiyacını karşılamaktadır. Minua kanalı ile sulama yapıldığı kuşku götürmez. Bunun yanında içme suyu ihtiyacını karşılamada Şamram Pınarı suyunu Van’a taşıyan kanaldan yararlanıldığı konusunda fazla bilgiye sahip değiliz⁵⁹. İlk çıktığında temiz olan kaynak suyundan içme suyu olarak yararlanmamak için

⁵⁶ Ögün 1970, 25,26.

⁵⁷ Van kütüğü 1993,698 Bk. Tablo 2.

⁵⁸ Kral Minua’ya ait Van Kalesindeki Horhor nişinde bulunan yazıtta “*Tanrı Haldi’nin Kudretiyle Minua İşpuinioğlu bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 23.160 kapi (ölçüsü) vardır.*” Yazmaktadır. Payne 1997, 6.4.19.

⁵⁹ Garbrecht 1980, 306.; Zimansky, Ecology and Empire, 66.

hiçbir sebep yoktur. Minua'ya ait iki adet çeşme yazıtı⁶⁰ ile Sargon'un 8. seferini anlattığı içme suyu ile alakalı yazılı belgenin dışında kanalların içme suyu ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğunu bildiren bir ifade yer almamaktadır.

Kanal üzerinde su gücü ile çalışan çok sayıda değirmenin kurulduğunu biliyoruz. Hatta Aşağı Kaymaz köyü yakınlarındaki değirmenlerin sayısı yüzünden buraya Kırkdeğirmenler adı verilmiştir. Bugün yok denecek kadar azalan bu değirmenlerin kalıntılarına rastlamak mümkündür (Resim 46,47). Urartular döneminde de bu türden değirmenlerin kullanıldığını söylemek güçtür.

Kanal güzergâhı üstünde Çayırbaşı (Resim 9–11), Harebedar ve Edremi Kızıtaşı'nda (Resim 14) bulunan büyük devasa yapıların planları birbirine benzemeleri yanında işlevleri de benzetmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu yapılar çevredeki arazilerden elde edilen ürünün toplandığı ve kanalın bakım ve onarım işlerinin yapıldığı merkezler olmalıdır.

Kanalın başladığı Aşağı Kaymaz Köyünden itibaren kanal çevresi bağlar ve bahçeler bereketli arazilerle doludur. Kanal güzergâhı üzerindeki en önemli merkezler Kadembastı ve Edremi'tir. Kadembastı'nda bulunan Tariria bahçesi gibi pek çok Urartu bahçesi, kanal boyunca yapılmış olmalıdır. Edremi'te Baydaşlar bahçesinde bulunan iki kanal yazıtını birbirine bağlayan görelî kaya koridoru, buranın bir bahçe veya özel bir alan olduğunu gösterir niteliktedir. Teraslı bir yapıya sahip alan bizce Tanrı Haldi için yapılan tören ve şenliklerin düzenlendiği yer olmalıdır⁶¹.

⁶⁰ HChI 59a-c. ; Payne 1997, 5.4.17–18.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için Bk., burada "Bahçe Yazıtları" bölümü.

5.BAHÇE KÜLTÜRÜ

İnsanoğlu değerini bilmeyip hor kullansa da insanlığın var oluşundan bu yana hep doğa ile iç içe olmuş ve onu vazgeçilmez bir parça olarak görmüştür. İnsanoğlu henüz yerleşik hayat benimsenmemişken doğanın sunduğu nimetler ölçüsünde avcılık ve toplayıcılık yaparak yaşamını idame ettiriyordu. Tarımla tanışıklıktan sonra yaşam biçiminde köklü değişiklikler olmuştur. Köyler, köylerin çevresinde tarım alanları oluşturulmuştur. Toplama yerine toprağı ekip ürünü elde etmek, avlamak yerine hayvanları evcilleştirme yoluna gitmiştir. Artık sabit bir mekânı olan insanoğlu hoşlandığı, zevk aldığı güzelliklere gitmektense onu kendi mekânına taşımıştır. İçinde ağaçların, hoş kokulu çiçeklerin, hayvanların, su havuzlarının, kanalların ve hatta dinsel mekân ve bölümlerin olduğu yeşil alanlar, insanların sıkıntılarından kurtulup dinlendikleri bir sığınak, bir özel mekân olmuştur. Gerçek yaşamın bir parçası olmanın yanında, öte dünyanın da bir parçası olarak görülmüştür. Zira kutsal kitaplarda ve dinsel öğretilerde geçen cennet, anlatılırken tüm çekiciliği ve güzelliği ile bir bahçe olarak tasvir edilmiştir¹.

Yapılış sebepleri ne olursa olsun bahçe ve bahçecilik günümüze ulaşınca da pek çok çeşitlilik göstermiş, öyle ki bir sanat dalı haline gelmiştir. Pek çok mite, hikâye ve efsaneye, şair ve ozanların mısralarına, ressamların tuvallerine konu olan bahçeler günümüzde olduğu gibi antik çağlarda da gurur ve ayrıcalık olarak görülmüştür². Özellikle Eskiçağ doğu toplumlarında, günümüz özgür birey anlayışı olmadığı için bağ ve bahçe yapmak kral ve yönetici sınıfın elindeydi. Bahçeler, saraylar, soylu konutları ve tapınakların çevresinde kurulmuştur. Bu yüzden gurur ve ayrıcalıkta bu sınıfa özgüydü. Ortaçağda sosyal yaşamın değişmesi ile bahçeler organize ve yapay bir biçimde toplumsal düzene dâhil olmuştur. Şahıslara özel bahçelere ek olarak halka açık sosyal bir mekân olarak oluşturulan park ve bahçeler, taş ve betondan gelişmeyi seçen kent oluşumuna bir öge olarak eklenmiştir. Sanayi devrimi ile birey özgürleştiği oranda yaşam alanı daralmış ve bahçe kültürü büyük yapılar arasındaki küçük parklara ve konutlarımızdaki saksılara sığacak kadar küçülmüştür³.

Kültür tarihçileri tıpkı Mısır, Mezopotamya, İran, Roma, Bizans ve pek çok uygarlık gibi hemen hemen her uygarlığın kendine özgü bir bahçe siyaseti ve bahçe tanımı gerçekleştirdiklerini anlatırlar⁴. Pek bilinmese bile Urartu da bu uygarlıklardan biridir. Siyasi ekonomik ve kültür tarihi üzerine çok şey söylenmiş olmasına rağmen, Urartu'nun bahçe kültürü ve bahçe anlayışı üzerine söylenenler az olmuştur⁵.

¹ Günel Akdoğan, "Dünden Bugüne Bahçe Kültürümüz", *Sanatdünyamız* 58, İstanbul, 1995, 7.

² Sevin 2000, 397.

³ Enis Batur, "Bahçe Arkeolojisi", *Sanatdünyamız* 58, İstanbul, 1995, 4.

⁴ Enis Batur, a.e., 3.

⁵ Urartu tarihçileri birkaç cümlelik değerlendirmelerle konuyla ilgilenmişlerdir. Sevin'in "Urartu Bahçeleri" adlı çalışması en detaylı çalışma olmuştur.

5.1. Antik Çağ'da Bahçe Kültürü

Urartu'nun çağdaşı olan uygarlıklar ile öncesi ve sonrasında bahçe faaliyetleri önemli bir uğraş olduğunu biliyoruz. Öyle ki kimi uygarlıklar meydana getirdikleri bahçe anlayışı ile adlarını bahçe kelimesinin önüne ekletmeyi hak etmişlerdir.

Bunlardan biri olan Mısır uygarlığı köklü bir tarım geleneğine sahipti. Mısırın devlet idaresini elinde bulunduran krallık ailesi tarımsal faaliyetleri bizzat düzenleyip kontrol etmiştir. Toprağın sahibi devlet, bunları işletmek ve elde edilen ürünü kullanmak için şahıslara devretmiştir. Ayrıca hususi suretle kullanılması için bahçe olarak ayrılmış topraklarda bulunmaktaydı. Hükümet Nil gibi bir kaynak üzerinde sulama tesisleri inşa ederek sulama işlerini düzenlemiştir. Orta imparatorluk dönemi krallarından III. Amenamhat (M.Ö. 1850–1800) Nil nehrinden açılan kanallarla Möris Gölü sulama tesislerini oluşturmuştur. Sulama tesislerinin katkılarıyla yapılan zirai faaliyetleri anlatan pek çok duvar resmi bulunmaktadır. Duvar resimlerinden öğrendiğimize göre Mısırlılar bağcılıkla da ilgilenmişlerdir. Bir mısırlının konutu ve konutunun bahçesinde çalışan bir Mısırlıyı gösteren duvar resmi, Mısırlıların bahçeciliğe önem verdiklerini açıkça göstermektedir (Resim48)⁶. Mısır bahçelerinde üzüm, incir, palmiye ve akasyalarla çevrili yollar, nilüferlerle kaplı havuzlar, sebze ve çiçek yetiştirilen alanlar bulunmaktaydı. Elimize geçen en erken bahçe planı M.Ö. 1400'lerde Teb kentinde ekili bir bahçeyi gösteren duvar resmidir (Resim 49). İçinde meyve ağaçları, yollar ve içi su kuşları ile dolu havuz bulunmaktadır⁷.

Mezopotamya'da bahçe geleneği I. Adad-Nirari (M.Ö.1307–1275) döneminde meyve bahçelerinin oluşturulmasıyla başlamıştır⁸. Ninive'de I. Tiglat-Pilaser (M.Ö. 1115–1077) çeşitli türden meyve ağaçlarının bulunduğu bahçeleri ile övünürken⁹, Nimrut'ta II. Assurnasirpal'e (M.Ö. 883–859) ait yazıtta Dicle nehri kenarına kurdurttuğu krali bahçesini nasıl kurduğunu ve bu bahçeyi dışarıdan getirdiği bitkilerle nasıl donattığını anlatır¹⁰. Sanherip (M.Ö. 704–681) botanikle bizzat ilişki içinde olmuş ve o da gezdiği ülkelerden egzotik fidanlar, otlar ve ağaçlar getirtmiştir¹¹. Varlığı, dönemi ve teşekkülü üzerinde her ne kadar bir fikir birliği olmasa bile genel olarak Babil Kralı II. Nebukadnezar (M.Ö. 604–562) ve onun eşi ile ilişkilendirilen tonozlar üzerinde asılı duran asma bahçeleri anlatımları ile dünyanın yedi harikası içine girecek denli önemli olmuştur¹².

⁶ Afet İnan, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, TTKY, Ankara, 1987, 87,195-200, Res., 53,56.

⁷ Temel Britanika, Bahçe, İstanbul, 1992, 278, v.d.

⁸ Sevin 2001, 395.

⁹ Erkan Konyar, "Babilin Asma Bahçeleri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2001/12 İstanbul, 2001, 46.

¹⁰ Wiseman, "Mezopotamian Gardens", *Anatolian Studies*, XXXIII, 142.

¹¹ Wiseman, *Mezopotamian Gardens*, 138 ; Peter Clayton-Martin Price, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, Çev. Betül Avunç, İstanbul, 1999, 46 v.d.

¹² Wiseman, *Mezopotamian Gardens*, 137 v.d.; Stevenson, "A Proposal For the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon.", *IRAQ*, Vol.,LIV, 1992, 37-39; Stephanie Dalley, "Niniveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Classical Sources Reconciled.", *IRAQ*,

Farklı bahçe türlerinin bulunduğu Assur'da büyük av ve botanik ve oyun parkları (*kirû, ambassu*)¹³ kral ailesi ve saray görevlilerince bir mesiri yeri olarak kullanılan zevk ve keyif bahçeleri (*irimahu*)¹⁴ olmak üzere iki farklı bahçe türü bilinmektedir¹⁵. Daha çok başkentlerin dışında geniş alanlar üzerine kurulmuş olan *ambassu* içlerinde avlanmak için tutulan vahşi ve evcil hayvanlar, meyve bahçeleri, hoş kokulu çiçekler ve bitkilerle doldurulmuştur. Saray kompleksi ile organik bir bağı bulunan saraya bitişik *irimahu* (zevk bahçesi)¹⁶ içinde *bitanu* olarak adlandırılan bir yazlık ev veya köşk yer alırdı. İlk defa II. Sargon (M.Ö. 721–705) tarafından dile getirilen bu zevk bahçeleri yükseltilere veya yapay tepelere yapılmıştır.

Sanherib'in Ninive'de ki sarayının yanındaki bahçesini anlatan yazıtta geçen *irimahu tamsil sad hamanim* "dağ gibi muhteşem bir park" olarak çevrilmiş ve bu alan Khosr nehrinden getirilen kanallarla sulanmıştır¹⁷. Ninive de Sanherib sarayına ait kabartmalardan birinde yüksek bir tepe üzerinde yukarıdan gelen sularla sulanan, çeşitli türde ağaçlarla çevrili içinde köşk veya yazlık konut bulunan bahçe betimlenmiştir (Resim 50). Bu bahçe geleneği II. Nebukadnezzar'a atfedilen asma bahçelerinde de görmekteyiz. Bahçeyi bize anlatan antik kaynaklara göre bahçe bir biri üzerinde yükselen şekilde tiyatro veya Zigguratı anımsatır. Dışarıdan bakıldığında ağaçlarla kaplı bir dağa benzetilmektedir¹⁸.

Benzer saray bahçeleri ve park geleneği Persia'da Persepolis, Pasargad ve Susa gibi kentlerde görmek mümkündür. Büyük Kyros'un İ.Ö. 6. yyda Pasargad şehrinde etrafı duvarlarla çevrili park benzeri bahçe içinde dört yada iki yanları sütunlu köşkler inşa ettirmiştir. Dinlenmek veya konuk kabul etmek için kullanılmış olan köşkler kanallarla birbirine bağlanıyordu. Pers yazıtlarına göre bahçeler içinde palmyeler, servi ağaçları, küçük otlar, hoş kokulu çiçekler bulunmaktaydı. Su kanalları veya göletlerin çevresindeki köşklerle dolu geometrik biçimli saray bahçeleri geleneği İran topraklarının İslamiyet ile tanıştığı zamana kadar devam eder. Pers kaynaklarında bahçeleri tanımlayan *Pari-daeza* kelimesi Almancada ki *Paradies* (cennet) gibi Arapça *Firdevs* sözcüğü de bu kelimedenden türemiştir¹⁹.

Yunanistan'da topraklar verimsiz, su miktarı az ve yağışlar düzensizdir. Bu yüzden antik dönemde ağırlıklı olarak Akdeniz üçlüsü olarak bilinen tahıl,

Vol., LVI, 1994, 45, v.d.; Clayton, Dünyanın Yedi Harikası, 46 v.d.; Konyar, Babilin Asma Bahçeleri, 46, v.d.

¹³ Oppenheim, "On Royal Gardens in Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1965, 333.

¹⁴ Oppenheim, a.g.e., 329.

¹⁵ Wiseman, *Mesopotamian Gardens*, 137 v.d.; Sevin 2000, 396.; Konyar, *Babilin Asma Bahçeleri*, 46, v.d.

¹⁶ Assur bahçelerinin zevk bahçesi olarak değil de içinde patika yolların ve su kaynaklarının bulunduğu orman veya dağlık arazinin bir taklidi olarak düzenlendiği değerlendirmesi için, Bk. Oppenheim, a.g.e., 332.

¹⁷ Wiseman, *Mesopotamian Gardens*, 138.

¹⁸ Konyar, *Babilin Asma Bahçeleri*, 52.

¹⁹ Thomas Listen, "Yakın Doğu'da Bahçe", Çev. Mustafa Tüzel, *Sanatdünyamız Dergisi* 58, İstanbul, 1995, 51 vdd.

zeytin ve üzüm ekiliyordu²⁰. Buna rağmen, kalabalık kentlerde halka açık bahçeler inşa edildi. Özellikle tapınak ve gymnasia çevrelerini güzelleştirmek için ornamental bahçeler düzenlendi. Odysseus'un Truva savaşının sonunda Yunanistan'a dönerken misafir olduğu Phaiak kralı Alkinoos'un bahçesinin

Bir büyük bahçe vardı avlu dışında, kapılara yakın

Dört dönümlük çitlerle çevrilmişti çepeçevre.

Ağaçlar dal budak sarmıştı burada, kocaman

Armut ve nar ağaçları pırıl pırıl yemişli elma ağaçları

Bal gibi incirler, yemyeşil fışkıran zeytinler... (Odyssea VII 111) ²¹

detaylı anlatılışı, Yunan bahçeleri ile ilgili en önemli bilgilerdendir. Ünlü filozoflar da halk bahçelerinde ve kutsal koruluklarda dersler vermişlerdir²².

Roma döneminde bahçeler özenle düzenlenmişlerdir. Bazen tepeler düzleştirilmiş, bazen yapay tepeler yapılmış, teraslar kurulup göletler yapılmıştır. Yunan dünyasında tapınaklar ve gymnasiaları güzelleştirmek için kullanılan ornamental (süs) bahçeler, Roma döneminde zevk bahçelerine dönüşerek yaşamın önemli bir ögesi olmuştur. Bahçecilikte asıl amaç cazibeli doğal alanlar yaratmaktır. Yaşlı Pliny ünlü pasajında koruluklar, ağaçlıklar, tepeler, balık havuzları, kanallar, nehirler gibi göze hoş gelen manzara bahçelerini anlatmıştır²³. Fakat yapay unsurlar daha sonraları etkin bir rol oynamıştır. İlk simetrik bahçe planlaması Augustus döneminde Roma'nın sulama sistemleri ile başlatılmıştır. Duvarları manzara resimleri ile dolu İ.S. 1. yy ilk yarısına ait ilk resmi bahçeler, etrafı çitlerle çevrili olarak planlanmıştı. Bir başka yenilik bahçe içlerinde bulunan üzerlerinde uyuyan silenlerin bulunduğu mermer çeşmelerdir. Tipik bir roma resmi bahçesinde üzerinde köprüler bulunan merkezi kanal, kanal boyunca sıralanan heykeller, açık çardaklar, patika yolları ve yol boyunca yukarıya tırmanan bitkiler bulunurdu.

Erken imparatorluk çağı Pompei'sinde küçük özel bahçelerdeki kazılardan çıkan buluntuların karbon ve polen analizleri farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Bu peristilli bahçelerin çoğunda asma ekilmemiş, daha çok meyve ve fındık ağaçlarının ekildiği görülmüştür. Tüm bu bitkiler zevk duygusundan çok yararçı bir anlayışla tüketim için dikilmiştir. Fakat ornamental bahçeler tamamıyla resmi olarak tasarlanan daha iyi evlerde bulunmuştur. İçinde fundalık, çeşmeler, dekoratif heykeller ve duvarlarda sık kullanılan fresko bulunan bahçeler kentlerdeki orta sınıftan birinin Romalı aristokratların villa yaşamına duyulan zengin olma duygusunu yansıtır²⁴.

²⁰ Aşkın Özdeğir, Eski Yunanda Tarım, İstanbul, 2004, 10 vdd.

²¹ Homeros, Odyssea (çev. Azra Erhat-A. Kadir), İstanbul 2001, 128, v.d.

²² Temel Britanika, Bahçe, İstanbul, 1992, 279.

²³ John Boardman ve bşk., The Roman World, Londra, 2001, 323.

²⁴ Boardman, The Roman World, 323 v.d.

5.2. Van'da Bahçe Kültürü

Çalışmamız konusu itibari ile Urartu bahçeleridir. Urartu'nun başkenti olan Van, (Tuşpa) her yeniliğin, faaliyetin çıkış yeri ve yoğunlaştığı yer olmuştur. Bu nedenle Urartu bahçeleri yerine Van bahçeleri dememiz içerikten çok başlığın değişmesi anlamına gelir ki Van bahçeleri bir Urartu bahçe geleneğinin devamıdır. Üzüm bağları, meyve ve sebze bahçeleri gölgelik veren koruluklar ve bostanlarla karakterize edilen bahçeler günümüzde yer yer bu özelliğini kaybetse de Van hep bir bahçe şehir sıfatı ile birlikte anılmıştır. Urartu ve Assur krallarının birinci ağızdan anlattıkları Van bahçeleri, antik çağlardan sonra da yöreye gelen tarihçilerin, gezginlerin, diplomatların, devlet adamlarının anlatımlarında hep değinilir olmuştur.

M.S. 5. yy da yaşamış tarihçi Khoroneli Moses'in Şamram efsanesinde kraliçe Şamram'ın şehrin doğu kuzey ve güney kesimlerindeki süslü yapılarla, meyve bahçeleri, gölge veren koruluklar, şahane üzüm bağları ve teraslı bahçelerle süslü olduğunu anlatır²⁵. M.S. 10. yy da yine bir Ermeni tarihçi Johannes Katalikos, üzüm bağları, zeytin ağaçları ve bahçelerden söz etmektedir²⁶.

Van bahçelerini anlatan ünlü seyyah Evliya Çelebi, bağ ve bahçelerin şehir surlarının dışından başlayıp güneye Edremit ilçesine kadar uzanan, insan girse kaybolur dediği bağ ve bahçelerin içinde pınar, havuz, küçük bir köşk ve şadırvanlar olduğunu ve bahçelerde yetiştirilen meyveleri anlatır²⁷.

M.S. 19. yy a gelindiğinde geleneğin devam ettiği görülür. Lynch, Surların dışında geniş bir alana yayılmış yeşillikler arasında bağ evlerinden oluşmuş bahçe şehrinde söz eder. Vali konağının, zengin konutlarının bazı okul ve resmi binaların bulunduğu bu şehri Londra'nın doğu ucu ile kıyaslarken surların dışındaki bu yeşil alanı bir sayfiye yeri değil bir ikametgâh olduğundan bahseder²⁸.

20. yy ın başında Kazım Karabekir savaş sonrası Van ve Erzurum'da ki meyve ve sebze bahçelerinin son durumunu üzüntüyle anlatır²⁹. Tüm bu anlatımlar temelleri Demir Çağ Urartu'sunda atılmış köklü bir geleneğin devamı olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

²⁵ Ögün 1970, 35 v.d. ; Belli 1995, 55, v.d.; a.y., Sulama Kanalları, 18, v.d.

²⁶ Belli 1997, 639, v.d.

²⁷ Seyahatname, III-IV, 558, v.d.

²⁸ H.F.B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, London, 1901,37-115

²⁹ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, İstanbul, 1987, 347.

6. URARTULARDA BAHÇE

6.1. Bahçe Yazıtları¹.

Urartu krallarının hemen hepsinin bağ ve bahçe kurdurtmuş olduklarını yazıtlardan bilmekteyiz. Ancak kanallar ile bağ ve bahçeler arasında bir ilişki olmasına rağmen, kanal yazıtları ile bağ bahçe yazıtları arasında paralellik kurmada zorluk çekilmiştir. Zira henüz en erken bahçe yazıtı İşpuini'ye (M.Ö. 830–810) aitken², en erken kanal yazıtı da İşpuini oğlu Minua ya aittir³. Kanallar ile bağ ve bahçe arasındaki ilişki göz önüne alındığında Minua'dan önceki krallar tarafından da sulama tesisleri yapıldığını söyleyebiliriz. Bu savımızı destekleyen görüşler ve arkeolojik bulgular vardır.

Urartu sulama sistemleri üzerine birçok araştırması bulunan Belli, Erek dağındaki kaynaklar üzerinde kurulan Bakraçlı ve Harabe barajlarını Erken Demir Çağa tarihler ve Harabe barajını Urartu barajlarının prototipi olduğunu söyler⁴. Ögün ise döneminin büyük su mühendisliği harikası Minua kanalının bu özelliği ile Urartulara ait ilk kanal olamayacağını kabul eder⁵. Buradan hareketle Ögün, Elmalık (Zivistan) köyünde bulunmuş yazıtı⁶, İşpuini ye ait kanal yazıtı olarak kabul eder. Ayrıca II. Rusa ya ait II. Rusa Barajı yazıtında⁷ kanal yazıtlarının ekserisinde bulunan daha önce orada hiçbir kanal yapılmamıştı değişiminin bu yazıtta olmamasına dayanarak Minua'dan önce sulama tesislerinin yapıldığını ileri sürer⁸. Elmalıkta bulunan İşpuini'ye ait bahçe yazıtı, Ögün'ün Minua'dan önce sulama tesisleri olduğu görüşünü doğruladığı gibi bu yazıt, kanallar ile bağ bahçe yazıtları arasında da dönemsel bir paralellik vardır deme olanağını bize sunmaktadır.

Kral İşpuini (M.Ö. 830–810) belli bir dönem oğlu Minua ile birlikte devleti yönetmiştir. Bu döneme ilişkin bağ ve bahçe ile ilgili önemli yazıtların varlığını bilmekteyiz. Hiç kuşkusuz bunların içinde en önemli olanı Meher kapı yazıtıdır⁹. Yazıt birçok yönden önemlidir. Urartu panteonuna giren Tanrı ve Tanrıça adlarını ve bunlara sunulan kurbanların cins ve sayılarını vermektedir. Tanrılar listesinin başında Tanrı Haldi, Tanrıçalar listesinin başında ise Arubaini/Arubani/Warubani¹⁰ gelmektedir. Muhtemelen Tanrıça Haldi'nin eşidir¹¹. Adı yapılan tapınaklar susi binaları ve kapıların yapımından sonra Tanrı Haldi ile birlikte anılmakta¹² ve kendisine de kurbanlar sunulmaktadır.

¹ Bu bölümde yapmış olduğumuz tüm değerlendirmeler, transkripsiyonu yapılmış yazıtların çevirileri üzerinden yapılmıştır. Dil bilimsel olmayan bu değerlendirmeler her türlü tartışmaya açıktır.

² Oktay Belli-Ali Dinçol, "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", *Anadolu Araştırmalar*, VIII, İstanbul, 1980, 178.

³ HChI 29 a-e,30 a-i, 31-35,37,38,40, ; Dinçol-Kavaklı 1978, 19 v.d.

⁴ Oktay Belli, "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 89.

⁵ Ögün 1970, 19.

⁶ HChI 3 A-D, Köniğ, yazı stili yüzünden Minua ya ait kanal yazıtı olarak belirtir.

⁷ HChI 121.

⁸ Ögün 1970, 19–23.

⁹ HChI 10.

¹⁰ Kimi zaman Tanrı olarak ta belirtilmiştir.

¹¹ Payne 1997, 3.2.1.

¹² HChI 8,10,41,97.; Payne 1997, 11.2.4–6.

Bereketle ilişkilendirilen Tanrıçanın¹³ bizim için önemli olan diğer bir yönü ise adının geçtiği bu yazıtlarda bağ ve bahçe faaliyetlerinden bahsedilmesidir. İlk defa bu yazıtta bir bağ olduğu zaman Tanrı Haldi'ye kurban kesilmesi emredilmiştir. Zaman konusunda bir netlik yoktur. Fakat anlaşıldığı kadarıyla yeni bir kale kurulması gibi daha önce hiçbir şeyin yapılmadığı alanda yeni bir bağın kurulması kastedilmiş olmalıdır.

İşpuini ve oğluna ait birbirinin tekrarı olan Karahan'daki yazıtlarda Arşuniuni şehrinde yeni bir kale, şehir, yeni bir bağ, meyve bahçesi ve otlak kurulduğu anlatılır¹⁴. Urmiye Gölü'nün güneybatısındaki Hasanlu'nun yakınlarındaki Kalatgah barajı duvarında bulunan sefer yazıtında Şapagili ülkesinin ele geçirildiği Tanrı Haldi ve Teyşeba için bina yaptırıldığı ve Şapagili ülkesinin ağaçlarının Tanrı Teyşeba için onun tanrısal ağaçları olarak ayırıp taşıdıkları yazılmaktadır¹⁵. Urartu metinlerinin birçoğunda Teyşeba ve Şivini, Haldi ile birlikte anılmaktadır. Yerli bir tanrı olarak bilinen Haldi'nin dışında Anadolu da fırtına tanrısı Teşup ile ilişkili olan Teyşeba bir Hurri-Hitit tanrısıdır. Güneş tanrısı Şivini ise Assur- Babil bölgesi ile karakterize edilmiştir. Bu tanrılar Urartu dininin üç kültürünü, Urartu'nun üç farklı etnik yapısını göstermektedir¹⁶. Yazıttan ülke ağaçlarının Teyşeba'nın kutsal ağaçları olarak getirilmesi ile bu ülkede Teyşeba kültürünün olduğunu veya bu ağaçların Teyşeba kültürüyle ilişkili olarak başkent topraklarına veya bahçelerine dikilmek üzere getirildiği söylenebilir. Aynı zamanda ağacın ne tür bir ağaç olduğu belli değildir.

Ülkenin birçok yerinde kanallar açtıran kral Minua meyve bahçeleri ve sebze bahçeleri¹⁷ ile birlikte Tariria içinde bir bağ kurdurtmuştur¹⁸ (Resim 12,13). Kadembastı'da bir bahçede bulunan yazıt şimdiye kadar ele geçen yazıtların aksine başlı başına bağ yazıtıdır. Diğer yazıtlarda bağ ve bahçeler ile kurulan şehirler, kaleler, tapınaklar bir arada ve ilişki içinde verilmişken bu yazıtta bağın kim için dikildiği anlatılmıştır.

Van ovasının kuzeydoğu ucunda Karatavuk'ta bulunan Minua'ya ait bir başka yazıt önemlidir¹⁹.

Egemen olan Tanrı Haldi'ye Minua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi(?). Tanrı Haldi'nin kapılarını yaptırdığı zaman (ayrıca)görkemli bir kale yaptırdı (ve ona)Tanrı Haldi'nin şehri adını saptadı.bu Bağı diktirdi, bir bahçe diktirdi. Adı Minua'nın bağı (dır) Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile Minua İşpuinioğlu, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarı(dır). Minua der ki: Bağ teşule olduğu zaman Tanrı Haldi'ye 1 boğa (ve) 3 koyun kurban olarak sunulsun (ve) Tanrı Haldi'nin kapılarında törenler (dizlendiği)

¹³ Zimansky, Ancient Ararat, 92.

¹⁴ Dinçol-Kavaklı 1980, 17, v.d.; Payne 1997, 3.2.3-7.

¹⁵ Payne 1997, 3.1.7.

¹⁶ Piotrovsky, Urartu Dini, 37.

¹⁷ Payne 1997, 6.1.24.

¹⁸ HChI 40.

¹⁹ HChI 41.

*gibi, aynı şekilde yazıtın önünde dizlensinler. Bağ kurulması ahule olduğu zaman, bir bayram(?) Tanrı Haldi için, Tanrı Haldi'nin kapıları önünde (ve) bir bayram(?) Tanrı Arubani için(ile) bir bayram(?) Tanrı Haldi için yazıtın önünde dizlensin(?)*²⁰.

Yazıtın önemi bağ ve bahçe dikiminden bahsetmesinden çok bize bağcılıkla ilgili belirli zamanlardan bahsetmiş olmasıdır. *Bağ teşvile olduğu zaman...*ve *Bağ kurulması ahule olduğu zaman...* ifadeleri geçmektedir. Teşvile zamanı ile muhtemelen bahar aylarında yapılan ekim ve budama zamanı kastedilmiştir. Modern tarım bilimine göre üzümün daha verimli olabilmesi için budama yapılması gerekir. İlkbahar ve sonbahar ayları bu işlem için en uygun zamandır. Üzümün ekim ayları da yine bu aylardır. Bu bilgiler antik çağlardan beri bilinmektedir. Antik kaynaklardan Ksenophon ve Theophrastos²¹ konuyla ilgili detaylı bilgiler vermişlerdir. Hesiodos da

Yeni bir bahar gelmiştir artık insanlara

Asmanı buda o gelmeden, sırasıdır 570

...

Gökte Ülker yıldızı görünür görünmez

Topraktan bitkiler üstüne çıkmaya başladı mı,

Bağları çapalama zamanı gelmiştir artık. 574²² dizeleri ile ekim ve budama işlerinin belirli zamanlarının olduğunu anlatmıştır. Yazıtta ekim ve budama işlemleri yapıldığı zaman Haldi'ye kurbanlar sunulması ve tanrı için törenler yapılması emredilmiştir. Bu törenlerin Haldi kapıları önünde yapılan törenler gibi olması ve törenlerin yerinin de yazıtın (bahçe içinde bulunan bağ yazıtı) önü olması gerektiği belirtilmiştir.

Ahule zamanı ile de bağbozumu zamanı kastedilmiş olmalıdır. Pasajda ahule zamanının hangi döneme denk geldiği belirtilmemiştir. Ancak Van ve çevresinde geleneksel yöntemleri kullanarak üzüm bağı sahiplerinden aldığımız bilgilere göre yörede bağbozumu zamanı Eylül ayının sonu Ekim Ayının başıdır. Ahule zamanı da muhtemelen Eylül ve Ekim aylarıdır.

Orion ve Sirius göğün tepesine gelip de

Gül parmaklı şafak Kutup yıldızını gördü mü

O zaman Perses topla getir bütün salkımları. 609²³ ile Hesiodos, Antik Yunanda bağbozumu zamanının Eylül ayı olduğu anlaşılmaktadır²⁴.

Bağbozumu sırasında yine Haldi kapıları önünde ve yazıtın önünde Tanrı Haldi için ve Tanrı Arubani için bayramlar yapılması emredilmiştir. Burada tanrı olarak belirtilen Tanrıça Arubani daha öncede belirttiğimiz gibi adının

²⁰ Payne 1997, 1997, 6.3.9

²¹ Özdizbay, Eski Yunanda Tarım, 19

²² Hesiodos, İşler ve Günler, 160

²³ Hesiodos, İşler ve Günler, 162

²⁴ Özdizbay, age., 21

geçtiği yazıtlarda bağ ve bahçe ile ilişkili olarak ifade edilmiştir. Tanrıçanın bereket tanrıçası olduğu görüşleri de vardır²⁵. Bu vesikada Tanrı Haldi'nin yanında Arubani içinde bayram (dizlenmesi) düzenlenmesi tanrıçanın bereket ile ilişkilendirilmesini doğrulamaktadır. Kayseri'de gün yüzüne çıkarılan ve Anadolu Medeniyetler Müzesinde bulunan Geç Hitit dönemine tarihlendirilen Sultanhanı anıtı Urartu bağ yazıtları ile benzerlikler gösterir. Kral Wassumenin bağ tanrısı Tarhui adına ülkedeki bağ ve bahçelerin daha verimli olması için dikilmiştir.(Resim 52) Yazıtta Tanrı Tarhui'ye kurban sunulması sonucu üzüm bağlarının bereketlendiği ve yazıtı tahrip edenlere karşı tanrının laneti anlatılmıştır²⁶.

Argiştî'ye (M.Ö. 785–80/756) ait Armavir höyükte bulunmuş yazıtta, bir kale kurduğu, çevresindeki ırmaktan 4 yeni kanal açtığı, burada üzüm bağı ve meyve bahçesi diktirdiği anlatılır²⁷. Argiştioğlu II. Sarduri (M.Ö. 755–730) dönemi yazıtlarında da geleneğin devam ettiğini görüyoruz²⁸. Krala ait Karataş yazıtlarında üzüm bağları kurulduğu anlatılır²⁹.

I.Rusa'ya ait elimizde kanal yazıtlarında olduğu gibi bahçe yazıtları da yok gibidir. Bastam'da bulunmuş bir kil tablet üzerinde Lubşiani ile Adiabdi adlı iki kale görevlisi arasındaki bahçe çekişmesi sonucu kral I. Rusa'nın bahçeyi Lubşiani'ye bağışladığı anlatılmaktadır³⁰. Birçok bakımdan Urartu hakkında önemli anlatımların olduğu kralın çağdaşı Assur hükümdarı II. Sargon'un 8. seferini anlatan yazıtta Rusa'nın Ulhu kentine yaptıkları anlatılmaktadır³¹. Kısaca I. Rusa'nın daha önce çorak olan araziye su kaynağından açtığı kanallarla suladığı verimli hale gelen arazide ki değişiklikler anlatılmıştır. Her bir cümlesi ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken yazıtın, “*arazide yağmur gibi meyve yağdırdı. Çınar ağaçları, sarathu ağaçları. Sarayın medarı iftihar... bir orman gibi bölgeyi gölgelendirdi.*” Satırları ile orman benzeri bir bahçe veya korulukta bulunan ağaç türleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Kralın bu faaliyetleri sonucu daha önce çorak olan araziden elde edilen arpa, taze çimen, ot ve hayvan yemleri yaz-kış yetecek hale getirilmiş, öyle ki arpa ucuza satılır olmuş. “*Bundan başka evvelce terkedilmiş tarlalarda ahaliye neşeli şarkılar söyletti.*” ile de hasat zamanı yapılan şenlikler veya dini törenlerin yapıldığını anlamak mümkündür. Bu bayram veya törenler, kapılar önünde ya da bağ ve bahçe yazıtları önünde Tanrı Haldi ve Tanrıça Arubani için yapılan bayram /törenlerin aynısı olmalıdır. Zira cümlelerin devamında “*... arpa ilahesinin medarı iftihar ... (ektirdi).*” ile Tanrıça Arubani kastedilmiş olmalıdır. II. Sargon'un bu anlattıklarının I. Rusa'ya ait kaynaklarda geçmemesi, tıpkı antik

²⁵ Zimansky, Ancient Ararat, 92.

²⁶ Zerrin Işıklı, “Sultanhanı Hitit Hiyeroglif Yazıtı”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılı*, Ankara, 1993, 92–108.

²⁷ HChI 91.

²⁸ HChI 116b. ; Payne 1997, 8.3.6.

²⁹ HChI 109, 110.

³⁰ Payne 1997, 9.3.14.

³¹ LAR II, 73-99.; Laessoe, a.g.e., 21 v.d.

kaynaklarda çok detaylı olarak anlatılan Babil Asma bahçelerinin de Assur kaynaklarında geçmemesine benzetilmektedir³².

I.Rusa'nın oğlu II. Arğişti (M.Ö. 713-?) Erciş Çelebibag³³ ve Topraklı³⁴ köylerinde bulunan yazıtlara göre Erciş yakınlarında tarla, üzüm bağı meyve bahçesi ve kanal açtırmıştır. Van'ın Haykavarik mahallesinde bulunan bir yazıtta³⁵ II. Arğişti okunu Gilurani'nin meyve bahçesinin önünden, Batuoğlu İspili'nin bahçesine kadar 950 lokot³⁶ ok fırlattığından bahsetmektedir. Yazıt sayesinde ortalama bir bahçenin ölçüsü hakkında fikir sahibi oluyoruz.

II. Rusa'ya ait Ermenistan da bulunmuş bir stel³⁷ üzerinde bir şehir inşa ettirdiği, Quarlini vadisinde üzüm bağı, tarla ve meyve bahçesi kurduğu, buraların sulanması için kanal açtırdığı yazılıdır. Ayrıca açılan kanallardan su kullanıldığı zaman haldi ve diğer tanrılar için kurbanlar sunulması emredilir. II. Rusa'ya ait kanal yazıtı olarak bilinen Keşiş göl yazıtında³⁸ kralın önemli bir idari dini merkez olarak kurduğu Rusahinili'nin çevresindeki çorak ve ekilmemiş olan araziye sulamak için kanallar açtırmıştır. Kral ayrıca kale çevresine üzüm bağı, tarla ve orman kurdurtmuştur.

Bağ ve bahçe ile ilgili kim tarafından diktirildiği belli olmayan yazıtlar bulunmaktadır³⁹. Bunların dışında tarımla ilişkili olarak tahıl deposu yazıtları⁴⁰, bilinmektedir. Yine elimizdeki yazıtlara göre yapılan seferler sonucunda haraç olarak insan, küçük ve büyük baş hayvan aynı zamanda altın, gümüş gibi değerli mallar alınıyordu. II. Sarduri dönemine ait Analı kız nişinin güney arka duvar yazıtında⁴¹ haraç olarak 1.022.133 kapi (ölçüsü) arpa, 111 ağacı şarap, 86 aqargi 7 tirişi mankalı tereyağı aldığı yazılmaktadır. Bu türden tahıl ve gıda maddelerinin haraç olarak bu döneme kadar tercih edilmemesi ihtiyaç duyulmadığını akla getirir. Kurulduğu andan itibaren nüfusu hızla artan ülkenin II. Sarduri dönemi nüfusu göz önüne alındığında bu durumun normal olduğu anlaşılr.

Konu ile ilgili yazıtlarda üzüm bağları, meyve ve sebze bahçeleri gibi farklı isimlendirmeler vardır⁴². Daha önce o yerde hiçbir faaliyetin olmaması, bahçe ve bağların yeni kurulan kale ve kanallarla ilişkili olması, bu işler için tanrıya kurban sunulması ve yazıtların sonunda genellikle beddua bölümünün olması yazıtların ortak noktalarıdır. Geç Hitit dönemi Sultanhanı yazıtı birçok yönü ile

³² Stevenson 1992, 37-39.; Dalley 1994, 45, v.d.; Konyar, Babil'in Asma Bahçeleri, 46 ,v.d., Julian Reade, "Alexander The Great and The Hanging Gardens of Babylon.", IRAQ, Vol.,LXII, 2000, 197

³³ HChI 125.

³⁴ HChI 124.

³⁵ HChI 123.

³⁶ 1 lokot= 0.51-52 metre ölçüsündeki Assur lokot ölçüsü ile eşit olarak kabul edildiğinde 950 lokot ortalama 485m eder. Payne 1997, 43.

³⁷ HChI 126.

³⁸ HChI 121.

³⁹ HChI inc.11, inc. 34.

⁴⁰ HChI 89, 95, 111a,b., Payne 1997, 7.2.10-15, 8.2.6, 8.2.9-15.

⁴¹ HChI 103.

⁴² Zimansky, Ecology and Empire, 69.; Sevin 2000, 396.

bu yazıtlarla benzeşmektedir⁴³. Pek çok noktada kendi standardını yaratan Urartu'nun bu yazıtlarında maalesef bir standart vardır. Belli bir kalıpta yazılan bu yazıtlardan ancak yorumlayarak belli verilere ulaşabiliyoruz.

6.2. Urartu Bahçeleri

Elimizde çok sayıda Urartu bahçe yazıtı bulunmasına rağmen, arkeolojik verilerin suskunluğu yüzünden bir Urartu bahçesinin resmini çizmek bir hayli zordur⁴⁴. Urartuluların nasıl bir bahçe tanımladıkları da net değildir. Konu ile ilgili olarak yazıtlarda üç farklı isim geçmektedir. Üzüm bağı, meyve bahçesi ve sebze bahçesi-bostan⁴⁵ türlerinin hangisi veya hangilerinin bu bahçeler içinde bulunduğu muğlâktır. Buna rağmen, II. Sargon'a ait 8. sefer yazıtında, üst örtü de kullanılan *ardıç ağacı*, *sarayın medarı iftihar olan çınar ağaçları*, *sarathu ağaçları* isimleri geçmektedir. *Yağmur gibi meyve veren meyve ağaçları* ile en azından meyve ağaçları ile yazıtta geçen ağaç türlerinin Urartu kral bahçelerinde olduğunu söylemek mümkün olur. Başka bir yazıtta geçen Şapagali ülkesinin ağaçlarını tanrı Teyşeba'nın tanrısal ağaçları olarak ayrılması ve ağaçların başkente taşınması seferler sonrası, bahçelerde ekilmek üzere getirildiğini gösterir.

Bağcılığında Urartu kralları için önemli olduğu aşikârdır. I. Arğiştî ırmak üzerinde açtırdığı kanalların çevresinde meyve bahçeleri ve üzüm bağları diktirmiştir. İşpuini ve Minua'nın Meherkapı yazıtıyla Tanrı Haldi için diktirdiği bağ ve yine Minua'nın Tariria için diktirdiği Tariria bağı gibi birçok örnek verilebilir. Bağcılığa gösterilen bu bilgiye dayanarak üzüm bağlarına tek başına bir Urartu bahçesidir demek mümkündür. Yazıtlarda bağların ve meyveliklerin çoğu yerde birlikte geçmesi ve yukarıda verdiğimiz örneklerle dayanarak en azından bir Urartu bahçesinin içinde meyve ağaçları, dışarıdan getirilen değişik türdeki ağaçlar ve üzüm bağlarının olduğu söylenebilir.

Buna rağmen, komşu Assur bahçelerinin nasıl oluşturulduğu ve ne tür ağaç ve bitkilerin olduğu daha belirgindir. Krallar tarafından farklı yerlerde yapılan bahçeler vardır. Assur'da, içinde bir köşk veya yazlık bulunan *kirimahu*, (zevk bahçesi) kral saraylarına bitişik olarak yapılır. Sargon'un Ulhu kentinde anlattığı Urartu örneğinden etkilenildiğine inanılır⁴⁶. Genellikle başkentlerin dışında şehirlerin en geniş alanlarının bulunduğu aşağı kentlerdeki *kiri-ambassu* av ve botanik parkları ile oyun parkları bilinmektedir. Geniş alanlara yayılmış bu türden park ve bahçeler başkent dışındaki eyalet merkezlerinde bulunmamaktadır⁴⁷. Urartu kralları da kalelerin dışında bahçeler yaptırmışlardır.

⁴³ Işıklı, a.e., 92–108.

⁴⁴ Bu zorluk yüzünden Sevin 2000, 395–409 çalışması dışında Urartu araştırmacıları tarafından uzak durulan bir konu olmuştur. Bu çalışmamızda yaptığımız işin zorluğunun farkında olarak, Sevin'in açtığı yoldan ilerleyerek birkaç söz söylemeye çalışacağız.

⁴⁵ Zimansky, *Ecology and Empire*, 69.; Sevin 2000, 396.

⁴⁶ Wiseman, *Mezopotamian Gardens*, 137, v.d.; Sevin 2000, 402.

⁴⁷ Konyar, *Babilin Asma Bahçeleri*, 47.

Assur Bahçelerinde çok çeşitli ağaçlar bulunmaktaydı. Bahçıvanlığı ile bilinen II. Assurnasirpal'ın Kalhu'daki krali bahçesinde gezdiği ülkelerden, aştığı tepelerden getirdiği ağaç ve bitki türlerini sayar⁴⁸. Sanherib'in Ninive'deki sarayının yanına kurduğu bahçesinde her çeşit hoş kokulu meyve ağaçları, yabancı asma, egzotik meyveler, zeytinden pamuk veren ağaçlara kadar her nevi ağaç ve bitki ile donatmıştır⁴⁹.

Eski çağ toplumlarında bahçecilik faaliyetleri genel olarak toprağın sahibi devlet otoritesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bahçeler kral ve ailesinin adları ile anılmıştır. Urartu krallarının çoğunun kendi adına diktirdiği Minua bağı Sarduri bağı gibi bağ ve bahçeler ya da Minua'nın karısı/kızı Tariria örneğinde olduğu gibi kral ailesinden biri adına da yapılmıştır. Assur kralı II. Nebukadnezar'ın karısı için yaptırıldığına inanılan asma bahçeleri ile Tariria bahçesi hükümdar ailesinden bir kraliçe için dikilmesi ve ait oldukları Uygarlığın önde gelen icraatları olması yönü ile benzeşirler. Mezopotamya da I. Adad-Nirari ile başlayan I. Tiglat Plaser, II. Assurnasirpal, Sanherib ve II. Nebukadnezar'a ait kral bahçeleri en bilinenleridir. Perslerde Kyros'un Pasargad şehrinde kurduğu park benzeri krali bahçesi gibi Mısır hükümdarları da her türlü tarımsal faaliyeti bizzat kendileri organize etmişlerdir.

Mısırdaki bahçecilik yalnız krallara özgü olmamıştır. Duvar resimlerinden öğrendiğimiz kadarıyla sivil halkta bahçeye sahipti. Kendi konutunun etrafındaki bahçe ile ilgilenirken betimlenen Mısırlı, bahçesinde farklı türde ağaçlar yanında dikkörtgen bir pano içinde çiçek ve belki de kendi ihtiyacını karşılamak için sebze ekmektedir (Resim 48). Benzeri bir uygulama biraz farklı da olsa Urartularda da karşımıza çıkmaktadır. Yine yazıtlar yardımıyla Rusaoğlu Argışti okunu Gilurani'nin bahçesinden Batuoğlu İspili'nin bahçesine fırlatması ve kale görevlisi Lubşuiani ile Adiabdi arasında paylaşılabilen koruluk örnekleri özel mülkiyeti çağrışırsa da⁵⁰ yönetici ailesinden olmayan bireylerin sorumluluğundaki bahçeler olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu bu kişiler sivil halktan değil, soylu sınıftan bireylerdir. Bu özelliği ile Mısır örneğinden ayrılması gerektiği kanısındayız. Mısırdaki da toprağın asıl sahibi kraldır fakat burada toprak ekilip biçilmesi şartı ile halktan kişilerin kullanımına bırakılmıştır⁵¹.

Mezopotamya bahçeleri belirli bir planda düzenlenmişlerdir. Bu planın ana karakteri yazlık konut veya köşk olan *bitanudur*. Bunun yanında çok çeşitli ağaç ve bitki, hayvanlar, sulama kanalları ve sunaklar bulunan bahçeler, botanik park şeklinde düzenlenmiştir. Krali bahçeler bu şekli ile kralların hoş vakit geçirmelerine yönelik oluşturulmuştur. *Bitanu* ögesine ek olarak bahçıvan kimlikleri ile de bilinen kralların, büyük botanik parklarda avlanmaları, bahçelerdeki ağaç ve bitkileri kendilerinin toplayıp ekmeleri zevk unsurunun ön planda olduğunu gösterir. Urartu bahçelerinde ise birkaç bilginin dışında bahçelerin dinlenmek hoş vakit geçirmek amacıyla yapıldığını gösteren somut

⁴⁸ Wiseman, a.g.e., 142.

⁴⁹ Wiseman, a.g.e., 142.; Dalley 1994, 51.

⁵⁰ Zimansky, Ecology and Empire, 70.

⁵¹ İnan, a.e., 195.

veri yoktur. II. Sargon'un I. Rusa yönetimindeki Ulhu şehri anlatımında kralın ırmağın kenarında kendi zevkine göre güzel kokması için çatısını ardıc ağaçları ile örttüğü bir saray yaptırmıştır. Burada bahsi geçen, içinde bol meyve veren ağaçlar ve sarayın medarı iftihar olan sarathu ve çınar ağaçlarının bulunduğu bahçe veya koruluk, muhtemelen sarayın yakınında bulunuyordu. Yine kral Arğişti'nin belki bir av sırasında belki de güç gösterisi sırasında okunu bir bahçeden bir bahçeye fırlatması olayının bahçede geçmesi, savımızı destekler nitelikli örneklerdir. Ancak yadsınamayacak bir gerçekte Urartu bahçelerinin pratik amaca yönelik olmasıdır⁵². Bahçe yazıtlarının ortak söylemi *yer çoraktı, daha önce orada hiçbir şey yapılmamıştı* ile başlayan ve *orada üzüm bağı, meyve sebze bahçesi diktim, tarla açtım* diye devam eden yazıtlar bahçelerin pratik yarara yönelik olduklarının kanıtıdır.

Urartu bahçelerinin konumları göz önüne alındığında yer seçiminde bilinçli bir tercih yapıldığı anlaşılabılır. Su kaynaklarına ve sulama tesislerine yakın yerler seçilmiştir. Tariria bahçesi, Rusahinili çevresindeki bağ ve bahçeler, Ulhu kenti bahçe ve korulukları yer seçimindeki su kanalları ile olan ilişkiyi net olarak ortaya koymaktadır. Bahçeler ile su kaynaklarının bağlantısı salt Urartu ya özgü değildir. Pek çok uygarlık bahçeleri su kaynaklarına yakın yerlerde kurmuş ve hatta su kanallarını bahçede dekoratif bir öğeye dönüştürmüşlerdir.

Yer seçiminde dikkat edilmesi gereken diğer bir noktada bahçelerin kalelerin yakınında olmamasıdır. Bahçelerin kentlerin dışında yapılmasını⁵³, su kaynaklarının kent dışında olması ile açıklamak mümkündür. Ancak suyu kale yakınlara özellikle de Van kayalığına götürmek Urartu su mühendisliği açısından zor değilken, şu ana kadar bildiğimiz bahçe örneklerinin bura ile ilişkilendirilmemesi bahçenin Urartulu gözüyle ne anlama geldiği ile alakalı olarak konumu tercih meselesidir.

Birkaç yüz metreyi geçmeyen ölçüleri ile Assur av ve botanik bahçelerine nazaran, daha küçük olan Urartu bahçeleri kutsal mekânlar olarak görülmüşlerdir⁵⁴. Pek çok uygarlıkta kutsallıkla ilişkilendirilen bahçeler ile kutsal bir mekân olan Urartu bahçeleri arasında kanaatimizce farklılık vardır. Kimi bahçelerde sunaklar tanrı yontuları bulunurken, kimi bahçeler mezarlık olarak kullanılmış⁵⁵ veya mezarlıklar bahçe gibi düzenlenmişlerdir⁵⁶. İçinde sunak bulunan Assur bahçesinde dinsel törenler yapılmaktaydı (Resim 51). Tapınaklara sunmak için bahçelerden toplanan en güzel meyveler kullanılmıştır⁵⁷. Bu örneklerde sunak ve dinsel öğeler bahçeye taşınmıştır. Kralın zevk alması amacına yönelik olan bahçede bu eksikliği gidermek için dinsel öğeler bahçelerde kullanılmıştır. Urartu bağ ve bahçeleri ise kutsal bir mekân olarak da görülmüştür. Assur kral bahçelerinde olduğu gibi dinsel

⁵² Sevin 2000, 399.

⁵³ Sevin 2000, 399.

⁵⁴ Sevin 2000, 402.

⁵⁵ Wiseman, a.e., 143.

⁵⁶ Boardman, a.e., 324.

⁵⁷ Wiseman, a.e., 142.

öğeler bahçeye taşınmamıştır. Meherkapı ve Karatavuk yazıtlarına⁵⁸ göre, yeni bağ ve bahçe kurulduğunda veya bağlar bahçeler ürün verdiği zaman bayramlar, törenler düzenlenip tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Bu törenlerde bahçe yazıtları önünde olmaktadır. Meherkapı yazıtıyla İşpuini ve oğlu Minua tanrı Haldi için üzüm bağı kurdurtmuşlardır. Veya Şapagali ülkesinden tanrı Teyşeba'nın kutsal ağaçları olarak ayrılan ağaçların getirilmesi bahçelerin kutsallığını gösterir.

Urartu bahçelerinin hangi amaca veya amaçlara yönelik olarak oluşturulduğuna dair yazıtlar yardımıyla az da olsa bir sonuca varmak mümkündür. Ancak belirli bir amaca yönelik bahçelerin biçimi ve teşekkülü konusunda çıkarsama yapmak güçtür. Bu durumda Urartu'nun komşusu olan Assur bahçelerine bakmak, iki rakip uygarlık arasında ki muhtemel etkileşimi veya ayrımı belirlemekte önem arz eder. Urartu bahçesinde olduğu tahmin edilen tek somut veri Assur krali bahçelerindeki bit hilani planlı bahçe pavyonlarıdır. Bu pavyon geleneği birçok uygarlık tarafından benimsenerek günümüze kadar ulaşmıştır (Resim 53,54).

Sevin'in Çavuştepe'de bulunan bir sütun altlığı ile Van müzesinde bulunan iki sütun kaidesinin bahçeler ile olan ilişkisinden hareketle bu althıkların bir Giyimli adak levhası üzerindeki kaide üzerinde duran sütun betimlemesine benzerliğini vurgulayarak (Resim 55), Urartu bahçesinde de bu türden sütunlu pavyonların kullanılmış olduğunu söyler⁵⁹. Evliya Çelebi'nin XVII. yy Van bahçeleri anlatımında bağ ve bahçeler içinde küçük bir köşk ve şadırvan göze çarpmaktadır⁶⁰. Bu somut veriye ek olarak yerini kesin olarak bildiğimiz Tariria bahçesinin kanalın destek duvarından itibaren teraslı yapısı ile tiyatroyu andıran tepe veya yükselti üzerine kurulan Assur bahçelerine benzemektedir.

6.2.1 Tariria Bahçesi

Kadembastı, Minua kanalı üzerinde bulunan en önemli bölgelerden biridir. Kuşkusuz kanal yazıtlarından 5 tanesinin burada olması da bölgenin önemini vurgular. Ortalama 6 km² lik bir alanı kaplayan yarım ay biçimli bölgenin kuzey, güney ve doğusunda Devdamı olarak bilinen fazla yüksek olmayan bir dağ, batısında ise Van gölü bulunmaktadır. Arazi batı yönüne doğru sonradan oluşturulan teraslarla kademeli olarak göl seviyesine kadar iner⁶¹ (Resim 16,17). Yapay teraslara sahip bölge dışarıdan getirilen toprağın ayaklarla çiğnenmesiyle oluşturulduğundan, uğurlu ayak basılan yer anlamına gelen Kadembastı adını aldığına inanılır⁶². Dışarıdan gelen rüzgârlara karşı korunaklı olan bölge günün her saatinde güneş görmektedir. Bu yüzden toprağı verimli ve çevresine göre vaha görünümündedir. Günümüzde Van'ın en işlek mesire alanı olarak kullanılmaktadır. Burası halk arasında yeşil vadi olarak isimlendirilmiştir.

⁵⁸ Bk., burada, "Bahçe Yazıtları" bölümü.

⁵⁹ Sevin 2000, 399 v.d.

⁶⁰ Seyahatname, III-IV, 558, v.d.

⁶¹ Ögün 1970, 34 v.d. ; Belli 1995, 54 v.d.; Sulama Kanalları, 15, v.d.

⁶² Belli 1995, 55 v.d.; Sulama Kanalları, 15, v.d.

Kadembastı yayı ile paralel doğrultuda uzanan Minua kanalının en yüksek destek duvarları da burada bulunmaktadır. Bu yayın tam merkezinde kanalın destek duvarlarının bittiği noktada ortalama 2,50x3 m. ölçülerinde bir kaya üzerinde bir yazıt bulunmaktadır⁶³. (Resim 31) Yazıt Minua'nın karısı/kızı Tariria' ya ait bağ yazıtıdır. Burada geçen bağda yazıtın önünde uzanan kademeli alandır. Bugün bile bu özelliğini koruyan bahçe, çeşitli meyve ağaçları ile doluyken, maalesef üzüm adına hiçbir asma yoktur. Bahçe bugün olduğu gibi hemen yukarısında ki kanaldan açılan arklarla sulanmaktaydı. Bir tesadüfle de açıklanabilecek olan ilginç nokta, bahçe yazıtının üstünden geçen Minua kanalına bitişik 14 satırlık inşa yazıtının tamamının yazıldığı kanal yazıtı ile bahçe yazıtının aynı hizada olmasıdır⁶⁴ (Çizim 1,2).

Urartu kralları kendi adlarına bağ ve bahçe kurdukları gibi tanrı Haldi için de kurmuşlardır. Tariria bahçesi kral ailesinden kraliçe/prensese ait olmasının yanında yazıtlarda adı bilinen tek kadın olmasıyla da dikkat uyandırır. Kadınlar için dikilen tek bahçe Tariria bahçesi değildir. Asma bahçeleri bir kraliçe için dikilmiştir. II. Nebukadnezar (M.Ö. 605–562) tarafından Med kralı Astyages'in kızı olan karısı Amytis için dünyanın 7 harikasından biri olan asma bahçelerini diktirmiştir⁶⁵. Assur kraliçesine atfedilen bu bahçe Şamiram (Semiramis) efsanesinden kaynaklanan bir yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırması açısından önemlidir. Efsaneye dayanarak Ögün⁶⁶ ve Belli⁶⁷ asma bahçelerinin Assur kralı olan Şammuramat'a (Semiramis) ait olduğunu bildirmişlerdir. Bu bilginin doğruluğunu tartışmadan önce efsaneye kısaca değinmek yerinde olacaktır.

M.S. 5. yy da yaşamış Ermeni tarihçi Khoroneli Moses'in aktardığı efsaneye göre: Assur kraliçesi Şamiram (Semiramis) kocası öldükten sonra yalnız kalır. Şehvet düşkünü olan kraliçe Ara adında bir gence âşık olur. Ara bu aşka karşılık vermez Bunun üzerine kraliçe Ara ile savaşıarak onu zorla elde etmek ister. Fakat Ara bu savaşta ölür. Bu olaydan sonra Şamiram birçok yeri gezip dolaştıktan sonra Acı Göl'ün doğusuna gelir. Orada doğu batı doğrultulu, kuzeyi düz güneyi dik olan sarp, kayalarla yükselen tepeyi görür. Tepenin güneyinde ve kayalığın doğusunda içinde dağlardan gelen bol su bulunan ova bulunmaktaydı. Burayı beğenen kraliçe Assur'dan 12 bin işçi, 6 bin taş ve ağaç, bakır ve demirci ustası getirip burada muazzam bir inşaatı tamamlamış. Şehirde çeşitli taşlar ve boyalarla süslü iki üç katlı birçok bina yaptırmış, şehre nehirden bir kanal açarak park ve bahçelerin sulanması için sulama tesisleri inşa ettirmiştir. Şehrin doğu kuzey ve güney yanlarını birçok yapı, meyve bahçeleri ile gölge veren ağaçlardan koruluklar, şahane bağlar ve teraslı bahçelerle süslemiş ve buralara birçok insan yerleştirmiş⁶⁸.

⁶³ HChI 40.

⁶⁴ Bk. burada kanal yazıtları, yazıt 6.

⁶⁵ Wiseman, a.g.e., 139 v.d. ; Stevenson, "A Proposal For the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon.", IRAQ, Vol.,LIV, 1992, 51; Erkan Konyar, "Babilin Asma Bahçeleri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 2001/12 İstanbul,46,v.d.

⁶⁶ Ögün 1970, 36.

⁶⁷ Belli 1995, 56 v.d.; 1996, 19, v.d.

⁶⁸ Ögün 1970, 35 v.d. ; Belli 1995, 55,v.d.; 1996, 18, v.d.

Efsanede geçen kraliçe Şamiram Assur kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö. 823–811) karısı Şammuramattır. Kral genç yaşta ölmüş kraliçe 5 yıl boyunca III. Adad-Nirari'nin (M.Ö. 810–783) vasisi olmuştur. Şammuramat'ın yönetiminde olduğu dönem kral Minua dönemi ile aynı yıllara rastlar. Bilindiği gibi kral Minua, Tariria bağı ve Minua kanalı başta olmak üzere birçok kanal ve bir o kadar bağ ve bahçe yaptırmıştır. Efsanede geçen Acı Göl, yüksek kayalık ve ova başkent Tuşpa'yı anlatmaktadır. Buraya kadar her şey normaldir. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi asıl yanlışlık Ögün ve Belli'nin Dünyanın yedi harikasından biri olan asma bahçelerinin Şammuramat'a (Semiramis) atfetmeleridir. Antik kaynakların bildirdiğine göre bu bahçeler II. Nebukadnezzar, dağlık ve yeşillik bir ülkeden gelen, karısı Amytis'in memleket özlemini gidermek için diktirmiştir⁶⁹. Hatta antik kaynaklardaki tutarsızlık ve arkeolojik verilere göre asma bahçelerinin II. Nebukadnezzar'a (M.Ö. 604–562) ait olmadığı, bahçelerin aslında Assur kralı Sanherip'in (M.Ö. 704–681) Ninive'de ki bahçesi olduğu görüşü de benimsenmektedir⁷⁰. Bu yanlışlıklar düzeltilse bile efsane ile gerçekler arasında ilişki kurmak arkeolojik kanıtların azlığı nedeniyle çok zordur.

Birbiri üzerinde basamaklı bir şekilde tiyatro veya Zigguratı anımsatan ve dışarıdan bakıldığında ağaçlarla kaplı bir dağ görünümü veren Asma bahçelerine benzer bir olguyu (Resim 52,53) Tariria bahçesinde de görüyoruz. Bahçe gölden itibaren kademeli olarak yükselmektedir. Çeşitli ağaçlar ve üzüm bağları ile dolu olduğu düşünüldüğünde bu anlatımdan farksız olmadığı görülebilir. Bahçeler arasındaki planlamadan kaynaklanan fark olabilir. Eldeki verilere göre Urartu bahçesi Assur bahçesi gibi özenle ve belirli bir planda inşa edilmemiştir. Yaptığımız çalışmada bölgede olması muhtemel pavyon veya köşk benzeri bir yapıyı çağrıştıran bulguya rastlanmamıştır. Kutsal bir işlevi de olan bahçelerde dini tören ve şenliklerde yapılmaktaydı. Tariria bahçesinde bu ritüelin yeri, daha önce açıkladığımız gibi yazıtın önüdür.

⁶⁹ Strabon, XVI.,5.; Wiseman, a.g.e., 137 vdd. ; Stevenson, 1992, 37-39.;Clayton, Dünyanın Yedi Harikası, 46 v.d.; Konyar, Babilin Asma Bahçeleri,46 ,v.d.

⁷⁰Dalley 1994, 45, v.d. Julian Reade, "Alexander The Great and The Hanging Gardens of Babylon.", IRAQ, Vol.,LXII, 2000, 197-199

7. SONUÇ

Doğu Anadolu bölgesi yüksek ve engebeli bir yapıya sahiptir. Karasal iklimin tüm özelliklerinin görüldüğü bölgede kışlar çok soğuk, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Bölgenin doğusunda yer alan Van ve çevresi Van Gölü'nün ılıtıcı etkisine rağmen, karasal iklimden nasibini almaktadır. Soğuk karasal iklimi, düzensiz ve yetersiz yağış rejiminin görüldüğü Van ve dolayısı ile Urartu'nun mücadele etmek zorunda kaldığı tek sorun bu değildir. Yüksek engebeli coğrafyadaki düz ve verimli alanların azlığı da bir engeldir. Dağlık yeryüzü şekillerine sahip krallık topraklarında ekilebilir arazi sınırlıdır. Urartu Devletini büyük kılan bu zorluk ve yokluklarla mücadelesindeki başarısıdır.

Devlet henüz kurulduğu dönemlerde nüfus oranı az olduğundan büyük çaplı sulama tesislerine ihtiyaç duyulmamıştır. Verimli alüvyal ovalarda yaşayan halkın küçük su kaynakları çevresinde yaptığı tarım yeterli olmaktaydı. Devletin yeni fetihlerle hem sınırları hem de nüfusu artmıştır. Artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak ve onları kontrol altına almak için büyük çaplı organizasyonlar gereklidir. Böylece topluluklar siyasal ve tarımsal alt yapısı hazırlanmış kale ve şehirlere yerleştirilmiştir. İklim koşulları olumsuz olduğundan yağın yağışlar ve küçük su kaynakları kafi gelmemeğe başlamıştır. Bu yüzden su biriktirmek veya su kaynaklarından bu alanlara su getirmek zorunlu olmuştur.

Kendisinden çok önceleri Mısır ve Mezopotamya gibi medeniyetler çok uzak olmayan su kaynaklarından kanallarla suları düz ve engebessiz arazilerden geçirerek büyük ölçekli sulama tesisleri kurmuşlardır. Urartu sulama tesisleri ise yerleşim alanlarından uzak olan su kaynakları üzerinde kurulmuş ve buradan tarım bölgelerine sular taşınmıştır. Tarım alanları ile ilişkili olan sulama tesisleri çevresinde daima bunları kontrol eden büyük merkezler bulunurdu. Gürpınar'dan Şamram Pınarı suyunu Van'a taşıyan Minua Kanalı Gürpınar Ovası'nın bir bölümünü ile Erek Dağında bulunan doğal ve yapay su kaynakları da Van Ovasının sulanamayan kısımlarını sulamak için açılmış olmalıydı. Aynı amaca hizmet etse de doğal zorluklarla mücadele ederek açılan Minua Kanalı, Mısır ve Mezopotamya örnekleri ile kıyaslanamayacak denli büyük bir projedir. Bu büyüklüğü ile orantılı olarak Kral Minua kanal boyunca 14 kanal yazıtı diktirmiştir. Bir mühendislik harikası olarak ta değerlendirilen kanal en uygun eğimle açılmıştır. Arazinin uygun olmayan kısımlarında istenilen eğime ulaşmak ve statik olarak kanalı güçlendirmek için destek duvarları örülmüştür.

Kanal güzergâhı boyunca sayısız bağ ve bahçe kurulmuş olmalıdır. Tariria bahçesi de bunlardan biridir. Kralın karısı/kızı için açılan bahçe kanaldan açılan arklarla sulanmaktaydı. Teraslı yapısı içinde üzüm bağları ve meyve ağaçları bulunan bahçe, Assur bahçelerinin aksine bir botanik parkı planlamasından çok doğal bir bahçe gibi düzenlenmiştir. Pratik yarara yönelik olarak ta kullanılan bahçeler kralın, hoş vakit geçirmesi amacına da hizmet etmiştir. Tarım alanlarının sulanması için açılan kanallar aynı zamanda bu

bahçelerin sulanması içinde kullanılmıştır. Bahçe yeri olarak genellikle kent merkezlerinin dışında kanala yakın yerler seçilmiştir.

Urartular tarafından çok önemsenmiş olan bahçeler farklı amaçlara yönelik olmuştur. Hemen hemen bütün krallar bahçeler ile ilgilenmişlerdir. Yeni bir kale kurulduğunda veya sulama tesisi açıldığında bunların yanında bağ ve bahçelerin tarlaların açıldığını görmekteyiz. Krallar çoğu zaman kendi adlarına bağ bahçe kurdurdukları gibi kral ailesinden bireyler için de bahçeler meydana getirilmiştir. Bahçe adlarının kimi zaman yönetime yakın soylu kişiler adına dikilmiş olduğuna da tanık olmaktayız. Ancak özel mülkiyet kavramından tamamıyla uzak olan bahçeler yalnızca kral ailesi ve saray görevlisi gibi soylulara özgü olmuştur. Halka ait bahçe yoktur. Bu Urartu'nun siyasi organizasyonuna terstir. Zira her şeyin sahibi Tanrıdır. Kral ise onu Tanrı adına kullanır. Halkta Tanrı adına hizmet eder.

Tüm bunlara ek olarak bahçeler Tanrı Haldi için oluşturulmuştur. Kutsal bir mekân olan bağ ve bahçelerde dini törenler de yapılmaktaydı. Bu törenlerin muhtemelen belirli zamanları vardı. Yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre bu bayramlar ve törenler ekim ve hasat zamanlarında olmaktadır. Törenler, Haldi tapınakları ve kapıları önünde yapılanlar gibi muhtemelen bağ bahçe yazıtları önünde gerçekleştirilmekteydi.

Sonuç olarak artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için açılan sulama tesisleri bu amaca hizmet etmenin yanında büyük öneme sahip bahçelerin sulanması için de açılmıştır. Urartu bahçeleri krallar, soylular ve tanrılar için açılmıştır. Bahçeler pratik yarara yönelik, hoş vakit geçirilen kutsal bir mekân olarak düzenlenmiştir. Köklü bir geleneğe sahip bahçeler antik dönem uygarlıklarının adları ile birlikte anılmıştır. Durum her ne kadar böyleyse de Uygarlıklar hep birbirlerini etkilemiştir. Bahçelerdeki farklılıklar anlamından çok görkeminde olmuştur. Adı bahçe ile anılması gerekenler arasında mutlak Urartu da olmalıdır. Zira krallar bağ, bahçe ve ekilebilir alanlar açmayı hep önemsemişler ve bu işler için yazıtlar diktirmişlerdir. Öncesini bilmememize rağmen, Van ve çevresinde ilk kez Urartu ile başlayan gelenek çağlar boyunca devam etmiş, günümüze kadar ulaşmıştır. Van'ın hep bahçe şehri olduğunu tarihi kaynaklar ve kişilerin aktarımlarından biliyoruz. Biz de naçizane aktarıyoruz ki halen Van, bir bahçe şehridir.

KAYNAKLAR

- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM- YİĞİT, MEHMET- OĞUZBAŞARAN, BEKİR Van Kütüğü, Van, 1993, 2-7, 22, 698.
- AKGOĞAN, GÜNEL “Dünden Bugüne Bahçe Kültürümüz”, *Sanatdünyamız*, 58, İstanbul, 1995, 7-14
- İBRAHİM, ATALAY-KEMAL, MORTAN *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 1997, 308, 317, 327
- BATUR, ENİS “Bahçe Arkeolojisi”, *Sanatdünyamız*, 58, İstanbul, 1995, 3-5
- BELLİ, OKTAY “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1988, 313-331
- “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1992, 297-309
- “2800 Yıldır Çalışan Sulama Kanalı”, *Tarih ve Medeniyet*, 13, İstanbul, 1995, 53-57
- “1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması.” *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, Ankara, 1996, 139-169
- “Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, 229, Ankara, 1997, 631-680
- *Doğu Anadolu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997.

- “Sulama Yapıları”, *Arkeo-Atlas*, 4, İstanbul, 2005, 89.
- BELLİ, OKTAY-DİNÇOL, ALİ “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, *Anadolu Araştırmaları*, VII, İstanbul, 1980, 167-179.
- BELLİ, OKTAY- KAVAKLI. ERSİN “1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı.”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, Ankara*, 2000, 435-448.
- BOARDMAN, JOHN-GRİFFİN, JASPER-OSWYN, MURRAY *The Roman World*, Londra, 2001 323-329.
- BURNEY, CHARLES “Urtian Irrigation Works”, *Anatolien Studies*, XXII, Ankara, 1972, 179-186
- CLAYTON, PETER-PRICE, MARTİN *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, (Çev. Betül Avunç), İstanbul, 1999
- ÇAVUŞOĞLU, RAFET-MIRJO SALVİNİ “The Urtian Rock Inscription of Damla Köy (Erciş)”, *Studi Micenei Ed Egeo - Anatolici*, XLV/2, Roma, 2003, 185–190.
- ÇELEBİ, EVLİYA *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III-IV, (Sade. Tefik Temelkuran-Necati Aktaş), İstanbul, 1986, 558-559
- ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN “Urtu Dini”, *Arkeo-Atlas*, 4, İstanbul, 2005, 114-115
- “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *AnAr.*, IV-V, İstanbul, 1977, 244,245.
- DALLEY, STEPHANİE “Niniveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Cllasical Sources Reconciled.”, *IRAQ, Vol., LVI*, 1994, 45-58

DİNÇOL, ALİ- KAVAKLI, ERSİN	“Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları”, <i>Anadolu Araştırmaları</i> , ek yayın, I, İstanbul, 1978, 17-28
DSİ.	Devlet Su İşleri Raporu, 1-4
ERİNÇ, SİRRI	<i>Doğu Anadolu Coğrafyası</i> , İstanbul, 1953, 60-73
GARBRECHT, GÜNTHER	“The Water Supply System At Tuşpa (Urartu)”, <i>World Archaeology</i> , II-3, 1980, 306-312
HESİODOS	<i>Hesiodos Eseri ve Kaynakları</i> , 1997, Ankara, 154-162
HOMEROS	<i>Odyseia</i> , (Çev. Azra Erhat- A. Kadir), İstanbul, 2001, 128
IŞIKLI, ZERRİN	“Sultanhanı Hitit Hiyeroglif Yazıtı”, <i>Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılığ</i> , Ankara, 1993, 92-108
İNAN, AFET	<i>Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti</i> , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, 87, 195-200, Res., 53, 56
KAZIM, KARABEKİR	<i>İstiklal Harbimiz</i> , İstanbul, 1987, 347
KILIÇ, ORHAN	<i>XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)</i> , Ankara, 1997
KONYAR, ERKAN	“Babilin Asma Bahçeleri”, <i>Toplumsal Tarih Dergisi</i> , 2001/12 İstanbul, 2001, 46-53
KÖNİG, F.W.	<i>Handbuch Der Chaldischen Inschriften</i> , I-II, Graz, 1955-1957
LAOESSOE, JORGEN	“The Irrigation System At Ulhu 8th Century B.C.”, <i>Journal of Cuneiform Studies</i> 5, Chicago, 1951, 21-32

LİSTEN, THOMAS	“Yakın Doğuda Bahçe”, (Çev. Mustafa Tüzel) <i>Sanatdinyamız</i> , 58, İstanbul, 1995, 51-55
H.F.B. LYNCH	Armenia, Travels and Studies,II London, 1901, 37-111
OPPENHEİM, A, LEO	On Royal Gardens in Mezopotamia”, <i>Journal of Near Eastern Studies</i> 24, 1965, 328-333
ÖĞÜN, BAKİ	<i>Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı</i> , Ankara, 1970
ÖZDİZBAY, AŞKIM	<i>Eski Yunanda Tarım</i> , İstanbul, 2004,
PAYNE, R. MARGERET	<i>Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu</i> , (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997
PİOTROVSKY, B. BORİS	“Urartu Dini”, <i>Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi</i> , 23, Ankara, 1965, 35-51
READE, JULIAN	“Alexander The Great and The Hanging Gardens of Babylon.”, <i>IRAQ, Vol.,LXII</i> , 2000, 197-200
SAĞLAMTİMUR, HALUK	“Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma”, <i>Arkeo Atlas 4</i> , İstanbul, 2005, 118-119
SALVINİ, MİRJO	“About A New Corpus of Urartian Inscriptions”, <i>Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici</i> , XLIII/2, Roma, 2001, 304-305
SARAÇOĞLU, HÜSEYİN	<i>Doğu Anadolu Bölgesi</i> , I, İstanbul, 1956, 394-428
SEVİN, VELİ	“Urartu Bahçeleri”, <i>Belleten</i> , 240, Ankara, 2000, 395-403

- “Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı” *Arkeo-Atlas*, 3, İstanbul, 2004, 105-
- “Urartu Devleti”, *Arkeo-Atlas Dergisi*, 4, İstanbul, 2005, 64-131
- “Son Tunç/ Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi”, *Belleten*, 252, ayrı basım., Ankara, 2005,
- STEVENSON, D.W.W. “A Proposal For the Irrigation of the Hanging Gardens of Babylon.”, *IRAQ*, Vol.,LIV, 1992, 37-55
- STRABON *Geographia*, XVI, 5,London, 1995, 197-199
- TEMEL BRİTANİCA “Bahçe” Temel Britanica 2, İstanbul, 1992, 278-280
- WISEMAN, D.J. “Mesopotamian Gardens”, *Anatolien Studies*, 33, Ankara, 1983, 137-144
- ZIMANSKY, PAUL, E. *Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State*, Chicago, 1985, 66-71
- “Urartu Devleti’nin Gelişiminde Çevresel Etmenler”, *Arkeo Atlas 4*, İstanbul, 2005, 110-111
-, *Ancient Ararat*, Chicago, 1998, 92.

LEVHA DİZİN LİSTESİ

Haritalar

- 1- Minua Kanalı ve Kanal üzerindeki yazıtların konumu
- 2- Minua Kanalı'nın uydudan görünümü
- 3- Kadembastı, Tarirahinili bahçesi

Çizimler

- 1- Kadembastı destek duvarı plan ve kesiti
- 2- Kadembastı destek duvarı plan ve kesiti

Resimler

- 1- Şamram Pınarı kaynağı
- 2- Şamram Pınarı kaynağı
- 3- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı'nın Hoşap Çayı üzerinden geçtiği beton köprü
- 4- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı'nın Hoşap Çayı üzerinden geçtiği beton köprü
- 5- Beton köprünün temelindeki kyklopik taşlar
- 6- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı inşa yazıtı
- 7- Aşağı Kaymaz Köyü, Toprağa açılmış kanal
- 8- Aşağı Kaymaz Köyü, Toprağa açılmış kanal
- 9- Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları
- 10- Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları
- 11- Çayırbaşı (Keravanis) Köyü kalıntıları
- 12- Dev Damı Tepesinden Kadembastı görünümü
- 13- Dev Damı Tepesinden Kadembastı görünümü
- 14- Edremit Kızıtaşı kalıntıları
- 15- Edremit Kızıtaşı kalıntıları
- 16- Kadembastı, kanal destek duvarları
- 17- Kadembastı, Ortaçağ duvarı
- 18- Kadembastı, Ortaçağ duvarı
- 19- Kadembastı, eski ve yeni kanal
- 20- Kadembastı, eski ve yeni kanal
- 21- Kadembastı, eski ve yeni kanal
- 22- Kadembastı, eski ve yeni kanal
- 23- Kadembastı, kayaya oyulmuş eski kanal
- 24- Edremit, Kaya koridoru
- 25- Edremit, Kaya koridoru
- 26- Aşağı Kaymaz Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 c
- 27- Bakımlı Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 c
- 28- Bakımlı Köyü, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 b
- 29- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a
- 30- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a
- 31- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 a

- 32- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 e
- 33- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 e
- 34- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 f
- 35- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 f
- 36- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 g
- 37- Kadembastı, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 h
- 38- Kadembastı, Çimento Fabrikası bahçesi, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 d
- 39- Kadembastı, Çimento Fabrikası bahçesi, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 d
- 40- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 b
- 41- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 29 b
- 42- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 e
- 43- Edremit, Minua Kanalı yazıtı, HChI 30 e
- 44- Kadembastı, Taririahinili yazıtı HChI 40
- 45- Kadembastı, Taririahinili yazıtı HChI 40
- 46- Edremit, Değirmen kalıntıları
- 47- Kadembastı, Değirmen kalıntıları
- 48- Duvar Resmi, bahçe işleri ile uğraşan Mısırlı betimlemesi
- 49- Mısır Teb Şehri, M.Ö. 1400, bahçe tasviri
- 50- Ninive, Sennaherib bahçesi
- 51- Dur-Sarrukin, II. Sargon bahçesi
- 52- Sultanhanı, Bereket anıtı
- 53- Roma bahçesi ve pavyonu
- 54- Çin bahçesi ve pavyonu
- 55- Van/Giyimli adak levhası üzerinde sütun ve altlık tasviri
- 56- Çayırbaşı Köyü, yüzey seramiği
- 57- Kadembastı yüzey seramiği
- 58- Edremit/Kıztaşı, yüzey seramiği

Resim 6,26, Rafet ÇAVUŞOĞLU arşivi

Resim 7,8 Harita 2, Sedat CERECİ arşivi

Resim 27,28,31,33,36,37,39,43, KUKN 62,67,64,71,72,68,69.

Resim 48, Afet İnan, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, TTKY, Ankara, 1987, Res.. 56.

Resim 49, Temel Britanika, Bahçe, İstanbul, 1992, 278,

Resim 50,51,55, Sevin 2000, Res.1,2,9

Resim 52, Zerrin Işıklı, "Sultanhanı Hitit Hiyeroglif Yazıtı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, Ankara, 1993, Çiz. 1

Resim 53, John Boardman ve bşk., The Roman World, Londra, 2001, 323.

Resim 54, *Sanatdünyamız*, 58, İstanbul, 1995, dışında kalan tüm resimler yazara aittir.